

ZOBOWIĄZANIA

CZĘŚĆ OGÓLNA

Adam Brzozowski, Jacek Jastrzębski
Maciej Kaliński, Elżbieta Skowrońska-Bocian

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

5

ZOBOWIĄZANIA

CZĘŚĆ OGÓLNA

Adam Brzozowski, Jacek Jastrzębski
Maciej Kaliński, Elżbieta Skowrońska-Bocian

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE 5

Stan prawny na 1 lutego 2024 r.

Wydawczyni
Agata Jędrasik

Redaktorka prowadząca
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Joanna Ośka

Projekt okładek serii
Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

Poszczególne rozdziały opracowali:
Adam Brzozowski – I, VI, VII, IX, XIII
Jacek Jastrzębski – X, XI, XII
Maciej Kaliński – II, III, VIII
Elżbieta Skowrońska-Bocian – IV, V

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2024

ISBN 978-83-8358-494-2
5. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. +48 728 313 462
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	13
Wstęp	15
Rozdział I	
Wiadomości wstępne.....	17
§ 1. Pojęcie prawa zobowiązań	19
A. Uwagi wstępne	19
B. Miejsce prawa zobowiązań i jego funkcja	19
1. Prawo zobowiązań a prawo rzeczowe	19
2. Prawo zobowiązań a prawo na dobrach niematerialnych.....	20
3. Prawo zobowiązań a prawo spadkowe.....	21
4. Prawo zobowiązań a część ogólna prawa cywilnego	21
5. Prawo zobowiązań a prawo rodzinne	21
§ 2. Źródła prawa zobowiązań.....	24
A. Kodeks cywilny.....	24
B. Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny.....	28
C. Przepisy pozakodeksowe	28
D. Umowy międzynarodowe	29
E. Systemy norm pozaprawnych jako źródło prawa	29
F. Rola orzecznictwa sądowego i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego – odesłanie.....	32
G. Prawo międzyczasowe w odniesieniu do zobowiązań	32
§ 3. Systematyka podręcznika	34
Rozdział II	
Istota zobowiązania	37
§ 1. Cechy i struktura zobowiązania	37
§ 2. Dług i odpowiedzialność	47

Rozdział III

Treść i rodzaje świadczenia	51
§ 1. Pojęcie świadczenia.....	52
§ 2. Oznaczenie świadczenia.....	54
§ 3. Świadczenia w zobowiązaniach przemiennych i z upoważnieniem przemianym.....	56
§ 4. Możliwość świadczenia	58
§ 5. Rodzaje świadczeń	62
A. Świadczenia jednorazowe, ciągłe i okresowe.....	62
B. Świadczenia podzielne i niepodzielne	67
C. Świadczenia oznaczone co do tożsamości i co do gatunku.....	67
D. Świadczenia pieniężne.....	68
1. Nominalizm i waloryzacja.....	72
E. Odsetki	74
F. Świadczenia główne i uboczne.....	79
G. Zwrot nakładów i wydatków.....	81
H.1. Naprawienie szkody.....	83
H.2. Reżimy odpowiedzialności.....	85
H.3. Zasady odpowiedzialności odszkodowawczej	87
a) Zasada winy.....	87
b) Zasada bezprawności	90
c) Zasada ryzyka.....	92
d) Odpowiedzialność absolutna.....	93
e) Zasada słuszności.....	93
H.4. Związek przyczynowy	94
H.5. Pojęcie szkody.....	96
H.6. Ustalenie rozmiarów szkody	101
a) Dodatni i ujemny interes poszkodowanego	104
b) Ciężar dowodu wysokości szkody	105
H.7. Świadczenie odszkodowawcze.....	106
H.8. Ograniczenia odpowiedzialności.....	108
H.9. Funkcje odszkodowania	109
H.10. Sposoby naprawienia szkody.....	109

Rozdział IV

Wielość dłużników albo wierzycieli	113
§ 1. Uwagi ogólne	113
§ 2. Solidarność dłużników.....	116
A. Konstrukcja prawna	116
B. Istota solidarności.....	117
C. Źródła solidarności.....	119

§ 3. Sytuacja dłużników solidarnych w czasie trwania zobowiązania	121
A. Roszczenia regresowe między współdłużnikami	125
§ 4. Solidarność wierzycieli.....	128
A. Istota i źródła.....	128
B. Sytuacja wierzycieli solidarnych w czasie trwania zobowiązania	129
C. Roszczenia regresowe między współwierzycielami.....	130
D. Solidarność niewłaściwa	131
§ 5. Zobowiązania podzielne i niepodzielne	132
A. Zagadnienia ogólne	132
B. Skutki wielości podmiotów przy świadczeniu podzielnym	133
C. Skutki wielości podmiotów przy świadczeniu niepodzielnym.....	134

Rozdział V

Powstanie zobowiązań – zagadnienia ogólne.....	137
--	-----

Rozdział VI

Umowy	141
§ 1. Umowy jako źródło zobowiązań	142
A. Pojęcie umowy	142
B. Źródła prawa regulującego umowy.....	153
C. Rodzaje umów w dziedzinie zobowiązań	159
1. Umowy nazwane i nienazwane.....	160
2. Umowy zobowiązujące i rozporządzające.....	162
3. Umowy jednostronnie lub dwustronnie zobowiązujące. Umowy wzajemne	163
4. Umowy konsensualne i realne	164
5. Umowy odpłatne i nieodpłatne.....	165
6. Umowy przysparzające.....	165
7. Umowy kauzalne i abstrakcyjne.....	166
8. Umowy losowe.....	168
9. Umowy swobodnie negocjowane i umowy adhezyjne	168
10. Umowy o zobowiązanie rezultatu i umowy o zobowiązanie należytej staranności	169
11. Umowy konsumenckie	171
§ 2. Treść i forma umów	173
A. Swoboda umów, pojęcie	173
B. Zasada swobody umów w świetle art. 353 ¹ k.c.....	173
C. Granice swobody umów	175
D. Forma umów. Odesłanie.....	187
§ 3. Wzorce umowne.....	188
A. Uwagi ogólne	188

B. Charakter prawny wzorców umownych. Rodzaje wzorców. Zakres regulacji	189
C. Zawarcie umowy przy użyciu wzorca	191
§ 4. Niedozwolone klauzule umowne	196
§ 5. Umowa przedwstępna	203
§ 6. Umowy o świadczenie przez osobę trzecią lub na rzecz osoby trzeciej	210
A. Umowa o świadczenie przez osobę trzecią	210
B. Umowa o zwolnienie dłużnika z obowiązku świadczenia	212
C. Umowa o świadczenie na rzecz osoby trzeciej	213
§ 7. Dodatkowe zastrzeżenia umowne	214
A. Zadek	214
B. Umowne prawo odstąpienia	216
C. Odstępne	219

Rozdział VII

Bezpodstawne wzbogacenie	221
§ 1. Pojęcie bezpodstawnego wzbogacenia i jego unormowanie	222
A. Bezpodstawne wzbogacenie jako źródło zobowiązania	222
B. Uregulowanie bezpodstawnego wzbogacenia w Kodeksie cywilnym ...	223
C. Przesłanki roszczenia z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia	227
D. Przedmiot roszczenia	229
E. Rozliczenia nakładów	231
F. Zakres obowiązku zwrotu bezpodstawnego wzbogacenia. Wygaśnięcie obowiązku zwrotu	232
§ 2. Nienależne świadczenie	235
A. Pojęcie nienależnego świadczenia	235
B. Przypadki nienależnego świadczenia w świetle art. 410 § 2 k.c.	237
C. Przepadek świadczenia	242
D. Gry i zakłady	242
§ 3. Zbieg roszczeń z bezpodstawnego wzbogacenia z innymi roszczeniami ...	244
A. Reguła ogólna	244
B. Zbieg roszczeń z bezpodstawnego wzbogacenia z roszczeniami odszkodowawczymi	245

Rozdział VIII

Czyny niedozwolone	249
§ 1. Uwagi wstępne	251
§ 2. Odpowiedzialność za własne czyny	252
§ 3. Wyrządzenie szkody przez kilka osób	256
§ 4. Szkoła na osobie	259
§ 5. Krzywda	266
§ 6. Przedawnienie roszczeń deliktowych	273

§ 7. Ciężar dowodu	275
§ 8. Zbieg odpowiedzialności deliktowej i kontraktowej	276
§ 9. Odpowiedzialność przedkontraktowa	279
§ 10. Odpowiedzialność władzy publicznej	279
§ 11. Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną wydaniem aktu normatywnego	283
§ 12. Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną wydaniem orzeczenia lub decyzji	285
§ 13. Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną niewydaniem orzeczenia lub decyzji	287
§ 14. Odpowiedzialność za szkodę wyrządzoną niewydaniem aktu normatywnego	289
§ 15. Odpowiedzialność na zasadzie słuszności	290
§ 16. Odpowiedzialność za cudze czyny	292
§ 17. Odpowiedzialność za powierzenie i za podwładnego	293
§ 18. Odpowiedzialność za zwierzęta	295
§ 19. Odpowiedzialność za wyrzucenie, wylanie bądź spadnięcie	297
§ 20. Odpowiedzialność za zawalenie się budowli bądź oderwanie jej części...	298
§ 21. Odpowiedzialność za produkt niebezpieczny	299
§ 22. Odpowiedzialność za szkody wyrządzone w związku z ruchem przedsiębiorstw i użyciem elementarnych sił przyrody	302
§ 23. Odpowiedzialność za szkody wyrządzone ruchem mechanicznych środków komunikacji	306
§ 24. Odpowiedzialność za szkody poniesione w cudzym lub wspólnym interesie	309
§ 25. Akcja prewencyjna	309
§ 26. Odpowiedzialność deliktowa za szkody związane z ludzką prokreacją...	311

Rozdział IX

Wykonanie zobowiązań	315
§ 1. Uwagi ogólne o wykonaniu zobowiązań	316
A. Wprowadzenie	316
B. Charakter prawny wykonania zobowiązania	317
C. Zasada ogólna	318
§ 2. Przedmiot wykonania. Osoby uczestniczące w wykonaniu zobowiązań	324
A. Przedmiot wykonania	324
1. Jakość świadczenia	324
2. Wykonanie częściowe	326
3. Zmiana przedmiotu świadczenia	327
4. Zarachowanie świadczenia na poczet kilku długów	327
5. Zobowiązanie przemienne	329

B. Osoby uczestniczące w wykonaniu.....	329
1. Dłużnik i osoby trzecie.....	329
2. Wierzyciel i osoby działające w jego imieniu.....	332
§ 3. Miejsce i czas wykonania.....	333
A. Miejsce wykonania zobowiązań.....	333
B. Czas wykonania zobowiązań.....	335
§ 4. Wykonanie zobowiązań z umów wzajemnych.....	337
§ 5. Zasada <i>pacta sunt servanda</i> . Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula <i>rebus sic stantibus</i>).....	339
A. Uwagi ogólne.....	339
B. Uwagi szczegółowe.....	340
§ 6. Prawo zatrzymania.....	351
§ 7. Dowody wykonania zobowiązań.....	352

Rozdział X

Skutki niewykonania zobowiązań.....	355
§ 1. Uwagi ogólne. Systematyka i zakres regulacji.....	358
§ 2. Ogólne założenia odpowiedzialności dłużnika za niewykonanie zobowiązania.....	359
§ 3. Odpowiedzialność odszkodowawcza <i>ex contractu</i>	363
§ 4. Zakres okoliczności, za które dłużnik ponosi odpowiedzialność.....	370
§ 5. Niemożliwość świadczenia.....	378
A. Pojęcie niemożliwości. Zasady ogólne.....	378
B. Zobowiązania wzajemne.....	380
§ 6. Zwłoka i opóźnienie.....	384
A. Pojęcie zwłoki i opóźnienia. Zasady ogólne.....	384
B. Zobowiązania wzajemne.....	397
§ 7. Nieuchronne (przewidywane, uprzednie, antycypacyjne) naruszenie zobowiązania.....	399
§ 8. Kara umowna.....	403
§ 9. Zwłoka wierzyciela.....	408

Rozdział XI

Wygaśnięcie zobowiązań.....	411
§ 1. Uwagi ogólne.....	411
§ 2. Świadczenie w miejsce wykonania.....	413
§ 3. Złożenie przedmiotu świadczenia do depozytu sądowego.....	414
§ 4. Potrącenie.....	418
§ 5. Odnowienie.....	422
§ 6. Zwolnienie z długu.....	425

Rozdział XII

Zmiana wierzyciela lub dłużnika	427
§ 1. Uwagi ogólne	428
§ 2. Zmiana wierzyciela	429
A. Uwagi ogólne o przenoszeniu praw podmiotowych.....	429
B. Konstrukcja prawna przelewu	431
C. Ochrona dłużnika przy przelewie wierzytelności	438
D. Wstąpienie w prawa zaspokojonego wierzyciela (subrogacja ustawowa).....	440
§ 3. Zmiana dłużnika.....	446
A. Konstrukcja prawna zwalniającego przejęcia długu	446
B. Kumulatywne przystąpienie do długu	451

Rozdział XIII

Ochrona wierzycieli w razie niewypłacalności dłużnika.....	455
§ 1. Pojęcie, cel i unormowanie ochrony.....	456
A. Uwagi ogólne	456
B. Ochrona wierzycieli w razie niewypłacalności dłużnika. Stanowisko Kodeksu cywilnego	457
C. Tryb zaskarżenia.....	465
D. Szczególne przypadki zastosowania roszczeń pauliańskich	466

Skorowidz rzeczowy.....	469
--------------------------------	------------

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

k.c.	– ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2023 r. poz. 1610 ze zm.)
BGB	– niemiecki Kodeks cywilny (Bürgerliches Gesetzbuch)
k.k.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2024 r. poz. 17 ze zm.)
k.k.s.	– ustawa z 10.09.1999 r. – Kodeks karny skarbowy (Dz.U. z 2023 r. poz. 654 ze zm.)
Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
k.p.	– ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2023 r. poz. 1465)
k.p.a.	– ustawa z 14.06.1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 775 ze zm.)
k.p.c.	– ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 ze zm.)
k.r.o.	– ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 2809 ze zm.)
k.s.h.	– ustawa z 15.09.2000 r. – Kodeks spółek handlowych (Dz.U. z 2024 r. poz. 18)
k.z.	– rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27.10.1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz.U. Nr 82, poz. 598 ze zm.) – akt utracił moc
p.p.s.a.	– ustawa z 30.08.2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. z 2023 r. poz. 1634 ze zm.)
pr.bank.	– ustawa z 29.08.1997 r. – Prawo bankowe (Dz.U. z 2023 r. poz. 2488 ze zm.)
p.u.	– ustawa z 28.02.2003 r. – Prawo upadłościowe (Dz.U. z 2022 r. poz. 1520 ze zm.)
u.g.n.	– ustawa z 21.08.1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.)
u.k.w.h.	– ustawa z 6.07.1982 r. o księgach wieczystych i hipotece (Dz.U. z 2023 r. poz. 1984 ze zm.)
u.p.o.t.h.	– ustawa z 8.03.2013 r. o przeciwdziałaniu nadmiernym opóźnieniom w transakcjach handlowych (Dz.U. z 2023 r. poz. 1790)
u.w.l.	– ustawa z 24.06.1994 r. o własności lokali (Dz.U. z 2021 r. poz. 1048 ze zm.)

Czasopisma i inne skróty

Biul. SN	– Biuletyn Sądu Najwyższego
Dz.U.	– Dziennik Ustaw (od 2012 r. bez numeru)
Gd. SP	– Gdańskie Studia Prawnicze
KIO	– Krajowa Izba Odwoławcza
KPP	– Kwartalnik Prawa Prywatnego
MoP	– Monitor Prawniczy
nb	– numer boczny
NP	– Nowe Prawo
NPN	– Nowy Przegląd Notarialny
OSA	– Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
OSAiSN	– Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych i Sądu Najwyższego
OSNC	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
OSNCP	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna, Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
OSNC-ZD	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Zbiór Dodatkowy
OSNP	– Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych (od 2003 r.)
OSP	– Orzecznictwo Sądów Polskich
OSPika	– Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych
OSwSG	– Orzecznictwo Sądów w Sprawach Gospodarczych
Pal.	– Palestra
PiP	– Państwo i Prawo
PPH	– Przegląd Prawa Handlowego
Pr. Gosp.	– Prawo Gospodarcze
Pr. Spółek	– Prawo Spółek
Prok. i Pr.-wkl.	– Prokuratura i Prawo – wkładka
PS	– Przegląd Sądowy
PUG	– Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego
RPEiS	– Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
SC	– Studia Cywilistyczne
SIS	– Studia Iuridica Silesiana
SP	– Studia Prawnicze
SPE	– Studia Prawno-Ekonomiczne
SPP	– Studia Prawa Prywatnego
ST	– Samorząd Terytorialny
TPP	– Transformacje Prawa Prywatnego
ZNUJ PWiOWI	– Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelektualnej
ZPA	– Zeszyty Problemowo-Analityczne Ministerstwa Sprawiedliwości

WSTĘP

Opracowanie kolejnego podręcznika z zakresu części ogólnej prawa zobowiązań nie jest zadaniem łatwym. Podstawowe znaczenie ma skomplikowanie samej materii prawa zobowiązań. Nie bez znaczenia jest też okoliczność, że istniejące podręczniki powstałe pod rządami Kodeksu cywilnego wyszły spod pióra znakomitych polskich cywilistów (profesorowie: Witold Czachórski, Zbigniew Radwański, Alfred Ohanowicz, Józef Górski i Mieczysław Sośniak).

Oddawane do rąk Czytelników opracowanie uwzględnia wiele lat doświadczeń dydaktycznych autorów. Są one wynikiem prowadzenia wykładów kursowych, seminariów i innych zajęć poświęconych problematyce objętej podręcznikiem. Doświadczenia te pokazują, jak wiele trudności nadal sprawia studentom opanowanie zagadnień należących do tzw. części ogólnej prawa zobowiązań. Nie bez znaczenia są też doświadczenia autorów wynikające z aktywnego uczestnictwa w praktyce obrotu cywilnoprawnego.

Niniejsze opracowanie jest kierowane przede wszystkim do słuchaczy studiów prawnych, którzy kontynuują (po części ogólnej i prawie rzeczowym) swoją przygodę, a może należałoby powiedzieć, zmagania, z prawem cywilnym. Dlatego też jest ono próbą zawarcia w prezentowanej Czytelnikom książce możliwie wielu prostych przykładów (w tym orzeczeń sądowych) funkcjonowania tej gałęzi prawa, z uwzględnieniem tego, że prawo cywilne jest „prawem dnia codziennego”. O ile można sobie wyobrazić całe życie człowieka bez wchodzenia w stosunki karnoprawne, trudniej – bez wchodzenia w stosunki administracyjnoprawne, o tyle w rozmaitych stosunkach cywilnoprawnych człowiek pozostaje przez całe swoje życie. Aby przekonać się, jak ważnym działem prawa cywilnego jest prawo zobowiązań, wystarczy uświadomić sobie, ile umów każdy z nas zawiera niemalże każdego dnia.

Pragniemy ponadto wyrazić nadzieję, że niniejszy podręcznik będzie stanowił także pewną pomoc dla praktyków obrotu cywilnoprawnego.

Systematyka opracowania została oparta na powszechnie znanym i cenionym podręczniku profesora Witolda Czachórskiego. Zarówno w tamtym podręczniku, jak i w niniejszym autorzy nie posługują się notkami, co dotyczy nie meritum, lecz sposobu

prezentowania materiału. Podstawowa literatura jest powoływana na początku każdego rozdziału oraz w toku wywodów, w postaci odesłań do literatury i orzecznictwa.

Piąte wydanie podręcznika *Zobowiązania. Część ogólna* uwzględnia zmiany dotyczące omawianej tematyki, które nastąpiły w legislacji, judykaturze i doktrynie od chwili ukazania się poprzedniego wydania podręcznika – w 2021 roku.

Autorzy

Warszawa, luty 2024 r.

Rozdział I

WIADOMOŚCI WSTĘPNE

Podstawowa literatura: Literatura prawa zobowiązań jest bardzo obszerna. W pierwszej kolejności należy przytoczyć pozycje literatury powstałe w okresie poprzedzającym wejście w życie Kodeksu zobowiązań i pod rządami Kodeksu zobowiązań. Sięganie w szerokim zakresie do doktryny międzywojennej uzasadnione jest ciągłością tendencji rozwojowych występujących w polskim prawie zobowiązań od dłuższego czasu. Istotne znaczenie ma także dorobek judykatury z tamtego okresu. Jako podstawowe pozycje literatury należy więc wskazać: E. Till, *Polskie prawo zobowiązań (Część ogólna). Projekt wstępny z motywami*, Lwów 1923; R. Longchamps de Bérier, *Uzasadnienie projektu Kodeksu zobowiązań (z uwzględnieniem ostatecznego tekstu Kodeksu)*, Warszawa 1934 i lata następne; R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania*, Lwów 1934–1938 (w postaci zeszytów); J. Korzonek, I. Rosenblüth, *Kodeks zobowiązań. Komentarz*, t. I, Kraków 1934; t. II, Kraków 1935; L. Domański, *Instytucje Kodeksu zobowiązań. Część ogólna*, Warszawa 1937; *Część szczególna*, t. 1, Warszawa 1938; F. Zoll, *Zobowiązania w zarysie*, Warszawa 1945. W odniesieniu do prac nad Kodeksem cywilnym zob. W. Czachórski, *Przebieg prac nad kodyfikacją prawa cywilnego*, SP 1970/26–27.

Współczesne opracowania doktrynalne z zakresu części ogólnej prawa zobowiązań są stosunkowo liczne i nie sposób wymienić je w sposób wyczerpujący. Należy jednak zwrócić uwagę na opracowania o charakterze podstawowym, a do takich przede wszystkim trzeba zaliczyć systemy prawa. W latach 70. i 80. XX w. ukazywał się *System prawa cywilnego* (Ossolineum) pod red. W. Czachórskiego. W obrębie części ogólnej prawa zobowiązań należy zwrócić uwagę na t. III, cz. 1, pod red. Z. Radwańskiego, Ossolineum 1981. Kolejnym przedsięwzięciem wydawniczym tego typu jest *System Prawa Prywatnego* pod red. Z. Radwańskiego. Części ogólnej prawa zobowiązań poświęcone zostały: t. 5 (red. E. Łętowska, K. Osajda) i t. 6 (red. A. Olejniczak).

Poza *Systemami* funkcjonuje obecnie kilka dużych komentarzy do Kodeksu cywilnego: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski; *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I i II, red. K. Pietrzykowski; *Komentarz do Kodeksu cywilnego. Księga trzecia, Zobowiązania*, t. I i II, red. G. Bieniek; *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. III, cz. 1,

Zobowiązania – część ogólna, red. A. Kidyba; *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. II, *Zobowiązania*, red. K. Osajda; *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I, red. M. Gutowski, uwagi do art. 353–449¹¹ k.c.

Należy ponadto wskazać podręczniki poświęcone prawu zobowiązań. Są to: W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo zobowiązań. Zarys wykładu*; Z. Radwański, A. Olejniczak, J. Grykiel, *Zobowiązania – część ogólna*; Z. Radwański, J. Panowicz-Lipska, *Zobowiązania – część szczegółowa*; A. Brzozowski, J. Jastrzębski, M. Kaliński, W.J. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Część szczegółowa*.

Większość powołanych wyżej opracowań podlegała i podlega aktualizacji oraz doczekała się kilku wydań. Z oczywistych względów zalecane jest korzystanie z wydań najnowszych.

Tematyce zobowiązań poświęcono również liczne prace monograficzne. Są one uwzględniane w ramach zestawienia literatury do poszczególnych rozdziałów. Ze względu jednak na znaczenie należy w tym miejscu przywołać prace: A. Kleina, *Elementy zobowiązaniowego stosunku prawnego*, Wrocław 1964, 1969 i 2005; E. Łętowskiej, *Prawo umów konsumenckich*, Warszawa 2002; *Tendencje rozwoju prawa cywilnego*, red. E. Łętowska, Ossolineum 1983; Z. Radwańskiego, *Teoria umów*, Warszawa 1977; A. Stelmachowskiego, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998; W. Warkalły, *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*, Warszawa 1972; wreszcie prace B. Lewaszkiewicz-Petrykowskiej, T. Pajora, J. Rajskego, A. Rembienińskiego, M. Sośniaka i liczne monografie A. Szpunara poświęcone wybranym instytucjom zobowiązań.

Opracowania z zakresu prawa zobowiązań znajdują się w wielu periodykach prawniczych („Kwartalnik Prawa Prywatnego”, „Państwo i Prawo”, „Przegląd Sądowy”, „Palestra”, „Przegląd Prawa Handlowego”, „Rejent”, „Monitor Prawniczy”, „Prawo Spółek”, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” i inne).

Istotne znaczenie ma także znajomość orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego oraz sądów, przede wszystkim Sądu Najwyższego. Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego publikowane są w Orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, natomiast Sądu Najwyższego w urzędowym zbiorze Orzecznictwo Sądu Najwyższego.

Zestawienia literatury i orzecznictwa są również dostępne w rozmaitych programach komputerowych, uzyskanie zatem informacji typu bibliograficznego nie nastrocza obecnie większych trudności.

§ 1. Pojęcie prawa zobowiązań

A. Uwagi wstępne

Prawo zobowiązań jest wyodrębnionym działem podstawowej gałęzi prawa prywatnego, jaką jest prawo cywilne. Znaczenie prawa zobowiązań w ramach całości systemu prawa cywilnego wynika z roli, jaką odgrywają w życiu codziennym stosunki wymiany dóbr i usług między podmiotami prawa cywilnego, reguluje ono bowiem obrót majątkowy między tymi podmiotami. 1

Wymiana dóbr i usług jest zatem podstawowym przedmiotem prawa zobowiązań. Za przedmiot tego działu prawa cywilnego uznaje się jednak także m.in. ochronę dóbr majątkowych, a nawet osobistych dóbr niemajątkowych jednostek i ich zespołów, ilekroć dobra te zostaną naruszone bez dostatecznego usprawiedliwienia. Wypada podkreślić, że społeczne formy korzystania z dóbr majątkowych, w których wymiana dóbr i usług odgrywa tak istotną rolę, wymagają ochrony prawnej, która też niejednokrotnie może zmierzać do pośredniego przyczynienia się do efektywności samej wymiany. Wzrasta ponadto znaczenie instytucji, których celem jest zapewnienie, by – w miarę możliwości – każda szkoda poniesiona bez należytego usprawiedliwienia, a umniejszająca majątek danego podmiotu została naprawiona, by każde nieusprawiedliwione przesunięcie majątkowe nie było obojętne z punktu widzenia prawa cywilnego.

B. Miejsce prawa zobowiązań i jego funkcja

Prawo zobowiązań w systemie polskiego prawa cywilnego w świetle Kodeksu cywilnego i źródeł z nim związanych jest jednym z działów prawa majątkowego, podobnie jak prawo rzeczowe, prawo na dobrach niematerialnych i prawo spadkowe. 2

1. Prawo zobowiązań a prawo rzeczowe

Co do podziału materii między prawem zobowiązań a prawem rzeczowym – jako działami prawa cywilnego majątkowego – rysuje się on stosunkowo wyraźnie, jeżeli uwzględnić dwa kryteria: kryterium przedmiotu i kryterium charakteru więzi prawnej charakterystycznej dla stosunków danego działu. 3

Prawo rzeczowe normuje społeczne formy korzystania z dóbr majątkowych uznanych za rzeczy. Formy tego korzystania są ujmowane przez ustawę pod postacią praw podmiotowych bezwzględnych – skutecznych *erga omnes*. Natomiast prawo zobowiązań normuje społeczne formy korzystania z wszelkich w ogóle dóbr (w tym także i rzeczy) i usług o wartości majątkowej. Formy korzystania z nich są ujmowane przez ustawę

pod postacią praw podmiotowych względnych, skutecznych między ściśle oznaczonymi osobami (*inter partes*). W stosunku zobowiązaniowym uprawniony może żądać zachowania się zgodnego z jego uprawnieniem w zasadzie tylko od oznaczonego podmiotu i tylko ten podmiot ma obowiązek to uprawnienie respektować.

W praktyce liczne stosunki prawne unormowane przez prawo rzeczowe i prawo zobowiązań często się uzupełniają i warunkują nawzajem.

Przykładowo, sprzedaż rzeczy jako stosunek typu zobowiązaniowego przygotowuje w zasadzie przeniesienie własności ze sprzedającego na kupującego, tj. przygotowuje czynność typu rzeczowego. Z punktu widzenia pojęć prawnych ustawa traktuje obie te kwestie rozłącznie. W świetle sformułowań Kodeksu cywilnego sprzedawca zobowiązuje się przenieść własność rzeczy na kupującego (art. 535 k.c.) i już przez to samo powstaje zobowiązanie. Wykonaniem tego zobowiązania ma być dopiero samo przeniesienie własności, regulowane przez prawo rzeczowe. Podobnie kupujący – jedynie zobowiązuje się wobec kontrahenta do zapłaty ceny. Wykonaniem tego zobowiązania będzie akt zapłaty, tj. przeniesienia własności oznaczonych jednostek pieniężnych na sprzedawcę.

Powiązanie sprzedaży i przeniesienia własności sprzedanej rzeczy w ujęciu prawa rzeczowego według Kodeksu cywilnego jest silniejsze, albowiem uważa się, że sprzedaż ma z reguły jednocześnie skutki rzeczowe (art. 155 § 1 k.c.). Od reguły tej istnieją jednak wyjątki.

2. Prawo zobowiązań a prawo na dobrach niematerialnych

- 4 Podział materii między obu tymi działami jest przeprowadzony głównie ze względu na przedmiot i charakter unormowania. Prawa na dobrach niematerialnych (rozwinęte w czasach nam współczesnych), jak w szczególności prawo autorskie, prawo do wynalazku, wzoru i znaku towarowego, odnoszą się do osobnej kategorii dóbr i są unormowane w osobnych aktach ustawowych, bez względu na to, czy społeczne formy korzystania z tych dóbr są ukształtowane pod postacią praw podmiotowych bezwzględnych czy względnych.

W ramach obowiązującego u nas porządku prawnego prawami na dobrach niematerialnych zajmują się: ustawa z 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2509); ustawa z 30.06.2000 r. – Prawo własności przemysłowej (Dz.U. z 2023 r. poz. 1170).

3. Prawo zobowiązań a prawo spadkowe

Kryterium podziału materii prawa zobowiązań i prawa spadkowego stanowi cel, z punktu widzenia którego są unormowane stosunki prawne. Prawo zobowiązań normuje stosunki odnoszące się do wymiany dóbr i usług *inter vivos*. Prawo spadkowe reguluje natomiast przejście praw majątkowych w ogólności (bez względu na postać tych praw), *mortis causa*, a więc odnosi się do przejścia wszelkich praw majątkowych względnych i bezwzględnych z osób zmarłych na osoby żyjące.

5

4. Prawo zobowiązań a część ogólna prawa cywilnego

Stosunek wzajemny między tzw. częścią ogólną prawa cywilnego i prawem zobowiązań wynika z roli, jaką odgrywają przepisy części ogólnej. Znajdują one zastosowanie we wszystkich działach prawa cywilnego, a więc i prawa zobowiązań – o ile nic innego w tych działach nie postanowiono. Zawierają one również pewną liczbę najbardziej podstawowych zasad odnoszących się do wszystkich działów, jak np. zasad dotyczących stosowania i interpretacji przepisów prawa lub umów, nadużycia prawa podmiotowego, czynności prawnych w ogólności, przedstawicielstwa, biegu terminów, przedawnienia roszczeń itd.

6

Część ogólna, w wyższym stopniu niż inne działy prawa cywilnego, stwarza podstawę do rozwijania pewnych ogólniejszych pojęć prawnych, do konstruowania ogólniejszych teorii przenikających całość materii prawa cywilnego.

5. Prawo zobowiązań a prawo rodzinne

Prawo rodzinne stanowi przedmiot osobnego unormowania ze względu na charakter stosunków, których dotyczy (Kodeks rodzinny i opiekuńczy). Nie zmienia to faktu, że prawo rodzinne nadal jest jednym z działów prawa cywilnego. W regulowanych przez to prawo stosunkach przeważa element niemajątkowy, podczas gdy prawo zobowiązań ma na celu unormowanie stosunków w zasadzie wyłącznie majątkowych i niezwiązanych z więzią rodzinną uczestników tych stosunków. W prawie rodzinnym występuje niekiedy moment podporządkowania jednego podmiotu władzy drugiego (dzieci wobec rodziców, pupilów wobec opiekunów). Nie pozostaje to bez wpływu na sposób unormowania stosunków majątkowych. Natomiast w prawie zobowiązań zasadą jest traktowanie uczestników stosunku zobowiązaniowego w taki sam sposób.

7

Z punktu widzenia teoretycznoprawnego prawo zobowiązań jako zespół norm prawnych stanowi w zasadzie pewną całość w sobie zamkniętą. Nie oznacza to jednak, że niektóre stosunki prawne typu zobowiązaniowego lub typowi temu pokrewne (np. z uwagi na

względny charakter więzi prawnej) nie były unormowane w innych działach prawa cywilnego, a nawet w innych działach prawa w ogóle.

Zob. unormowanie w prawie rzeczowym rozrachunków między właścicielem i posiadaczem rzeczy, z których część ma charakter zobowiązaniowy; unormowanie w prawie autorskim kwestii umów wydawniczych; unormowanie w prawie spadkowym kwestii zapisów lub długów spadkowych; unormowanie w prawie rodzinnym kwestii zobowiązań małżonków na tle przepisów o ustrojach majątkowych małżeńskich; unormowanie w prawie wodnym kwestii odpowiedzialności za szkodę powstającą w związku z korzystaniem z zasobów wodnych itd.

- 8 W dziedzinie zobowiązań stosunkowo znaczna rola przypisywana jest **swobodzie kształtowania stosunków odpowiadających woli zainteresowanych**. Przejawia się ona w pierwszej kolejności w sferze stosunków umownych. Prawo obowiązujące stwarza i w tej materii pewne bariery. Są one na ogół nieliczne. Służą temu zresztą instytucje klauzul generalnych zarówno w dziedzinie objętej częścią ogólną prawa cywilnego, jak i prawa zobowiązań.

Przepisy zawarte w księdze trzeciej Kodeksu cywilnego w dużej części charakteryzują się względnym obowiązywaniem. Pozostaje to w ścisłym związku z obowiązywaniem w prawie polskim **zasady swobody umów** (art. 353¹ k.c.).

Dla prawa zobowiązań istotne znaczenie ma więc podział norm na normy prawne bezwzględnie obowiązujące i względnie obowiązujące. Należy przypomnieć, że przepisy prawne, a raczej normy prawne wynikające z przepisów, mogą mieć różną moc wiążącą. Wyróżnia się **normy o charakterze bezwzględnie obowiązującym** (*ius cogens*, normy imperatywne), **względnie obowiązującym** (*ius dispositivum*) oraz **normy o charakterze pośrednim**, wiążące w określonym jedynie zakresie (semiimperatywne).

- 9 Z przepisami bezwzględnie obowiązującymi mamy do czynienia, gdy ich dyspozycja nie może być wolą stron w jakikolwiek sposób zmodyfikowana (wyłączona, ograniczona). Przepisy tego rodzaju, o czym już wspomniano, znajdują się zwłaszcza w prawie rzeczowym oraz spadkowym, w zdecydowanie mniejszym zakresie w prawie zobowiązań.

Jako przykłady norm bezwzględnie obowiązujących można przytoczyć art. 437 k.c., zakazujący wyłączenia lub ograniczenia z góry odpowiedzialności za szkody wynikające z ruchu przedsiębiorstwa lub zakładu wprawianego w ruch za pomocą sił przyrody (art. 435 k.c.) oraz związane z ruchem pojazdu mechanicznego poruszanego siłami przyrody (art. 436 k.c.).

- 10 **Przepisy względnie obowiązujące** – dominujące w prawie zobowiązań – charakteryzują się tym, że **znajdują zastosowanie jedynie wówczas, gdy strony nie uregulowały treści**

łączącego je stosunku prawnego w sposób odmienny bądź też gdy w odniesieniu do pewnych kwestii niczego nie postanowiły albo ich postanowienia są niekompletne.

Przepisy względnie obowiązujące często zawierają w swej treści sformułowanie „o ile strony inaczej nie postanowią” albo „o ile nic innego nie wynika z umowy stron”.

Jako przykład takiego uregulowania wskazać można art. 547 k.c. stanowiący, że sprzedawca ponosi koszty wydania rzeczy stanowiącej przedmiot umowy sprzedaży, a kupujący ponosi koszty odebrania tej rzeczy, jeżeli nic innego nie wynika z umowy stron ani z zarządzeń określających cenę. Wskazać można także: art. 454 i 454¹ k.c., określające miejsce spełnienia świadczenia przez dłużnika, jeżeli nie jest ono oznaczone, czyli nie zostało określone przez strony (i również nie wynika z właściwości zobowiązania), a w art. 455 k.c. termin spełnienia świadczenia – dla tych samych przypadków; art. 510 § 1 k.c. stanowiący, że umowa sprzedaży, zamiany, darowizny lub inna umowa zobowiązująca do przeniesienia wierzytelności przenosi wierzytelność na nabywcę, chyba że strony inaczej postanowiły (lub wynika to z przepisu szczególnego).

Na charakter względnie obowiązujący określonych uregulowań mogą także wskazywać przepisy dopuszczające wprowadzenie umową stron odmiennych reguł, np. o odpowiedzialności.

11

Takie postanowienia zawarte są m.in. w odniesieniu do odpowiedzialności za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania – przesłanki tej odpowiedzialności wynikają z art. 471 i 472 k.c., jednak w art. 473 § 1 k.c. dopuszczona została możliwość przyjęcia przez dłużnika odpowiedzialności za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania z powodu oznaczonych okoliczności, za które z mocy ustawy odpowiedzialności nie ponosi. Jedynym ograniczeniem ustawowym jest wyłączenie odpowiedzialności za szkodę, którą dłużnik może wyrządzić wierzycielowi umyślnie.

W prawie zobowiązań występują także **przepisy o charakterze pośrednim**, które mogą być zmieniane przez strony jedynie w zakresie dozwolonym przez ustawę. Przepisy takie określane są jako **semiimperatywne** (semidyspozytywne, jednostronnie bezwzględnie obowiązujące). Uregulowanie umowne może odbiegać od przepisu ustawy zwykle jedynie wówczas, gdy jest korzystniejsze dla strony ustawowo określonej. Wiele takich uregulowań zawartych jest w przepisach normujących stosunki prawne z udziałem konsumenta. Konsument jako strona z założenia słabsza ekonomicznie jest zwykle chroniony właśnie przepisami semiimperatywnymi.

12

W Kodeksie cywilnym przykładem takiego unormowania jest art. 558 § 1 zdanie drugie, zgodnie z którym w umowach sprzedaży z udziałem konsumentów ograniczenie lub wyłączenie odpowiedzialności z tytułu rękojmi jest dopuszczalne tylko w przypadkach określonych w przepisach szczególnych. Można także wskazać art. 593 § 1 k.c., który dopuszcza możliwość zastrzeżenia prawa odkupu na czas nieprzekraczający 5 lat.

- 13 Ustalenie, czy dany przepis ma charakter bezwzględnie, czy względnie obowiązujący, w większości przypadków nie nastręcza większych trudności. Zwykle bowiem w treści przepisu zawarte jest jednoznaczne sformułowanie, takie jak: „chyba że strony inaczej postanowiły”, „w braku odmiennej umowy”, „termin spełnienia świadczenia nie jest oznaczony” (wskazujące na charakter względnie obowiązujący), bądź też: „przeciwnie postanowienie będzie nieważne” albo wreszcie stwierdzenie, że jakieś prawo „jest niezbywalne”. Podobnie zwykle nie ma wątpliwości, czy mamy do czynienia z przepisem semiimperatywnym.

Jednak w pewnych sytuacjach, zwłaszcza gdy przepis został sformułowany w sposób niedający jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy ustawodawca zamierzał wyposażać daną normę w moc bezwzględnie obowiązującą, czy też dopuszczał możliwość modyfikowania jej wolą stron, niezbędne będzie dokonanie wykładni. W przypadku prawa zobowiązań wykładnia powinna uwzględniać, że przepisami, z których wynikają normy bezwzględnie wiążące, są tylko te przepisy, które w swej treści jednoznacznie nadają im taki charakter lub są przepisami ochronnymi. Ocena przepisu jako *iuris cogentis* wymagać będzie zawsze precyzyjnego uzasadnienia wobec swego „domniemania” – związanego z istotą prawa zobowiązań – na rzecz dyspozytywności przepisu.

§ 2. Źródła prawa zobowiązań

A. Kodeks cywilny

Podstawowym źródłem prawa zobowiązań jest ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny wraz z ustawą z tej samej daty – Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny. Kodeks cywilny wszedł w życie 1.01.1965 r.

W odniesieniu do historii kształtowania się źródeł prawa zobowiązań zob. np.: W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2009, s. 23 i n.; A. Brzozowski, W.J. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 2018, s. 32 i n.

Kodeks przyjął koncepcję wewnętrznych podziałów zbliżoną do pandektowej (systematyka norm prawa cywilnego opracowana w Niemczech na przełomie XVIII i XIX wieku, stosowana w kodeksach cywilnych z okresu XIX i XX wieku). Prawo zobowiązań jest więc jednym z działów Kodeksu.

Akt ten składa się z czterech ksiąg podzielonych na tytuły, działy i rozdziały, a następnie artykuły i paragrafy. Czasami, zwłaszcza przy wyliczeniach, pojawiają się także punkty (np. w art. 385³). Warto zwrócić uwagę, że artykuły opatrzone numerem z indeksem (art. 55¹, art. 357¹ itd.) stanowią efekt dokonywanych zmian ustawodawczych. Jest to

istotny element techniki legislacyjnej, umożliwiającej pozostawienie w stanie niezmiennym numeracji przepisów, do której przyzwyczaili się ich adresaci.

Celowe wydaje się przypomnienie charakterystyki Kodeksu cywilnego jako podstawowego w obrębie prawa cywilnego źródła norm i przybliżenie zawartości poszczególnych ksiąg. 14

Księga pierwsza – Część ogólna – zawiera przepisy normujące kwestie o charakterze ogólnym, mające zastosowanie w różnych płaszczyznach stosunków cywilnoprawnych. W księdze pierwszej znajdują się przepisy wstępne zawierające uregulowanie zakresu kodeksu oraz kilka podstawowych zasad o charakterze ogólnym – zasada nieretroakcji, czyli niedziałania prawa wstecz (art. 3 k.c.), zakaz nadużycia prawa podmiotowego (art. 5 k.c.), reguła określająca rozkład ciężaru dowodu (art. 6 k.c.), domniemanie dobrej wiary (art. 7 k.c.), a następnie uregulowania odnoszące się do: podmiotów stosunków cywilnoprawnych (tytuł II – art. 8–43¹⁰ k.c.); mienia (tytuł III – art. 44–55⁴ k.c.); czynności prawnych (tytuł IV – art. 56–109⁸ k.c.); terminów (tytuł V – art. 110–116 k.c.) oraz przedawnienia roszczeń (tytuł VI – art. 117–125 k.c.).

Księga druga – Własność i inne prawa rzeczowe – poświęcona została stosunkom prawnorzeczowym, a zatem takim, w których istotną rolę odgrywają przedmioty materialne. Zawarte w niej zostały uregulowania dotyczące własności (tytuł I – art. 140–231 k.c.); użytkowania wieczystego (tytuł II – art. 232–243 k.c.); praw rzeczowych ograniczonych (tytuł III – art. 244–335 k.c.) oraz posiadania (art. 336–352 k.c.).

Księga trzecia – Zobowiązania – która normuje zobowiązania, ma dla całości prawa zobowiązań charakter zasadniczy. Zamieszczone tam przepisy stanowią bowiem trzon przepisów regulujących podstawowe instytucje tego działu prawa majątkowego.

Księga trzecia jest zbudowana z dwóch podstawowych członów odnoszących się do części ogólnej zobowiązań (tytuły I–X) oraz części szczegółowej (tytuły XI–XXXVII) – obejmujących postanowienia dotyczące tzw. nazwanych stosunków obligacyjnych. Podział ten nie znajduje wprawdzie swojego wyraźnego odzwierciedlenia w formalnej strukturze księgi trzeciej, jest jednak powszechnie akceptowany w systematyce prawa zobowiązań.

Podstawowe normy prawne regulujące instytucje prawa zobowiązań to art. 353–921¹⁶ k.c. Materiał księgi dzieli się na 39 tytułów, tytuły dzielą się na działy. Księga trzecia liczy przeszło połowę artykułów całego kodeksu. Co do materii objętych przez Kodeks cywilny, do przepisów księgi trzeciej stosuje się niejednokrotnie przepisy zarówno księgi pierwszej, jak i drugiej czy czwartej w odniesieniu do zobowiązań. Księga trzecia jest natomiast materiałem niezbędnym do uzupełnienia tych postanowień ustaw szczególnych, które nie są wyczerpujące. Zawiera ona unormowania odnoszące się, najogólniej

rzecz ujmując, do wymiany dóbr i usług, a także unormowania problematyki odpowiedzialności odszkodowawczej. Ponadto w księdze tej zawarte zostały ogólne normy odnoszące się do przekazu i papierów wartościowych.

Księga czwarta – Spadki – obejmuje uregulowania dotyczące skutków śmierci człowieka w sferze stosunków cywilnoprawnych. Śmierć osoby fizycznej nie pociąga bowiem za sobą wygaśnięcia wszystkich praw i obowiązków, których podmiotem był zmarły. Zakres praw i obowiązków podlegających przejściu na inne osoby, a także pozostałe kwestie (krąg spadkobierców, zachówek, odpowiedzialność spadkobierców za długi spadkowe itd.) unormowane zostały właśnie w księdze czwartej. Zawarte w niej przepisy charakteryzują się w większości, podobnie jak zawarte w księdze pierwszej i drugiej, bezwzględnym obowiązywaniem.

- 15 Od chwili wejścia w życie Kodeksu cywilnego podejmowane są próby odnalezienia pewnych ogólnych zasad, na których opiera się omawiany akt prawny. Odgrywają one ważną rolę w procesie stanowienia, a także interpretacji i stosowania prawa, ponieważ umożliwiają obiektywizację i weryfikację uzyskiwanych wyników. Większość tych zasad ma istotne znaczenie dla prawa zobowiązań.

Zasady z reguły nie są wyrażane wprost w treści samej normy, lecz stanowią przedmiot uogólnień rekonstruowanych na ich podstawie, pozostając nośnikiem podstawowych założeń i idei przewodnich systemu prawa.

- 16 Niekwestionowany podstawowy charakter można przypisać **zasadzie równości (równorzędności) podmiotów**. Jest to bowiem zasada leżąca u podstaw stosunków cywilnoprawnych w ogólności, pozostająca w ścisłym związku z metodą regulowania stosunków cywilnoprawnych. Zasada równorzędności podmiotów wyraża się nie tylko w przyznaniu każdemu podmiotowi stosunków cywilnoprawnych formalnie równej pozycji. Znajduje ona swój wyraz także w przyznaniu każdemu człowiekowi zdolności prawnej, która nie podlega ograniczeniom (art. 8 k.c.: „Każdy człowiek od chwili urodzenia ma zdolność prawną”), oraz zapewnieniu mu korzystania z dóbr osobistych, a także ochrony tych dóbr (por. art. 23 i 24 k.c.). Przejawem równorzędności podmiotów jest także konstrukcja praw podmiotowych będąca podstawą korzystania z poszczególnych uprawnień.
- 17 Znaczenie podstawowe dla systemu prawa cywilnego ma ponadto **zasada autonomii woli**. Pozostaje ona w ścisłym związku z równorzędnością podmiotów i wyraża się w przyznaniu przez normy prawa cywilnego stosunkowo dużych możliwości swobodnego angażowania się i kształtowania treści stosunków cywilnoprawnych. Z aksjologicznego punktu widzenia jest ważnym elementem takich wartości, jak wolność każdej osoby i prawo decydowania o sobie samym. W wymiarze formalnym (strukturalnym) łączy się ściśle z konstrukcją praw podmiotowych i zdolności prawnej. Istotą funkcji

zasady autonomii woli jest oddanie pierwszeństwa celom i rzeczywistym zamiarom podmiotów składających oświadczenie woli.

Najpełniejszy wyraz ustawodawczy zasada ta znalazła w sferze stosunków umownych. Zgodnie z art. 353¹ k.c. strony zawierające umowę mogą ułożyć stosunek prawny według swojego uznania, byleby jego treść lub cel nie sprzeciwiały się właściwości (naturze) stosunku, ustawie ani zasadom współżycia społecznego. Formuła ta oznacza, że państwo przenosi swoje kompetencje normotwórcze na rzecz samych stron, wskazując, w jakim zakresie zabezpieczy sankcją ich realizację. Nie jest to jednak jedyny przepis odzwierciedlający omawianą zasadę. Formalnym potwierdzeniem autonomii woli obejmującej szerszą niż umowy kategorię czynności prawnych jest przede wszystkim art. 56 k.c., który wskazuje jako zasadnicze skutki wyrażone w oświadczeniu woli, oraz art. 58 k.c., w którym określa się wprawdzie granice swobody formułowania treści czynności prawnej, ale tym samym wzmacnia autonomię podmiotów w odniesieniu do kształtowania treści czynności prawnej w takich właśnie granicach. Także art. 60 k.c. potwierdza swobodę wyboru sposobu składania oświadczeń woli.

Trzecią zasadą podstawową jest **zasada poszanowania powszechnego odczucia sprawiedliwości**, którą można określić także jako zasadę łagodzenia skutków nadmiernego rygoryzmu przepisów prawnych przez klauzule generalne bądź jako uwzględnienie pierwiastka słuszności w prawie cywilnym. Wiele przepisów, odsyłając do systemów norm pozaprawnych, pozwala rozstrzygnąć występujący konflikt interesów w sposób niepostrzegany powszechnie jako niesprawiedliwy, rażąco krzywdzący jedną ze stron.

18

Omawiana zasada znajduje w pierwszej kolejności odzwierciedlenie w art. 5 k.c., zgodnie z którym nie można czynić ze swego prawa użytku, który by był sprzeczny ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem tego prawa lub z zasadami współżycia społecznego. Takie działanie lub zaniechanie nie jest uważane za wykonywanie prawa podmiotowego i nie korzysta z ochrony. Artykuł 5 k.c. jest powszechnie postrzegany jako zawierający zakaz nadużywania prawa podmiotowego. Pozwala on w sytuacjach szczególnie drastycznych odmówić uprawnionemu ochrony (będzie o tym szerzej jeszcze mowa). Ponadto jako przepisy wyrażające zasadę sprawiedliwości można wskazać m.in. art. 428 k.c. pozwalający na zarządzenie odszkodowania od małoletniego wyrządzającego szkodę, który – co do zasady – nie ponosi odpowiedzialności za swoje czyny (por. art. 427 k.c.), lub też art. 440 k.c. pozwalający na ograniczenie obowiązku naprawienia szkody w stosunkach między osobami fizycznymi.

W ścisłym związku z zasadą poszanowania powszechnego poczucia sprawiedliwości pozostaje **zasada ochrony pewności (zaufania) i bezpieczeństwa obrotu**. Zasada pewności jest komponentem wywiedzionej z art. 2 Konstytucji RP („Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym”) zasady zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa. Przewidywalność prawa oraz stabilność kształtowanych zdarzeń

19

prawnych wiąże się z większą pewnością osobistej sytuacji prawnej oraz możliwością racjonalnego i trwałego układania oraz prowadzenia własnych spraw. Bezpieczeństwo obrotu wymaga, aby w określonych sytuacjach chronić interesy osoby działającej w zaufaniu do zachowań innej osoby.

Przejawem obowiązywania omawianej zasady jest przede wszystkim ochrona osób działających w dobrej wierze, a więc mających usprawiedliwione przekonanie, że określone zdarzenia prawne pociągają za sobą skutki w sferze stosunków cywilnoprawnych, a także niektóre przepisy zawierające domniemania prawne bądź rozstrzygające wątpliwości, np. co do istnienia pewnych sytuacji prawnie doniosłych. Przykładem są art. 72 i 72¹ k.c., których celem jest wzmocnienie pozycji kontrahentów negocjujących kontrakt. Również wyraźne określenie w art. 357¹ k.c. przesłanek ukształtowania treści zobowiązania lub wyjątkowo jego rozwiązania przez sąd w razie nadzwyczajnej zmiany stosunków (klauzula *rebus sic stantibus*) czyni sytuację kontrahentów bardziej przejrzystą i przewidywalną, choć jednocześnie stanowi swoiście rozumiany wyjątek od zasady *pacta sunt servanda* utożsamianej powszechnie z trwałością i stabilnością sytuacji prawnej stron umowy.

B. Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny

- 20 Ważnym źródłem prawa zobowiązań jest ustawa z 23.04.1964 r. – Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny.

Ustawa ta podzielona została na trzy rozdziały: Przepisy ogólne; Zmiany w przepisach obowiązujących i Przepisy przejściowe.

Współcześnie znaczenie dla stosowania prawa cywilnego, w tym prawa zobowiązań, mają zawarte w rozdziale trzecim uregulowania tzw. prawa międzyczasowego.

Szerzej na ten temat zob.: W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania...*, s. 24 i n.; A. Brzozowski, W.J. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo cywilne...*, s. 52 i n.

C. Przepisy pozakodeksowe

- 21 Prawo zobowiązań reguluje niezwykle rozległy obszar stosunków prawnych. Niemożliwe jest zatem zamieszczenie wszystkich przepisów regulujących stosunki cywilnoprawne w jednym akcie prawnym. Dlatego też, mimo że Kodeks cywilny pozostaje podstawowym źródłem uregulowań, istnieje również wiele ustaw, także rangi kodeksowej, zawierających unormowania stosunków cywilnoprawnych. Nie wydaje się celowe enumeratywne wyliczenie ustaw pozakodeksowych zawierających uregulowania dotyczące zobowiązań.

W tym miejscu zasygnalizować zatem należy jedynie dwie powołane już wyżej ustawy szczegółowe, odnoszące się do praw na dobrach niematerialnych, które zawierają wyłącznie lub w przeważającej części uregulowania stosunków równorzędnych podmiotów. Są to: ustawa z 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych; ustawa z 30.06.2000 r. – Prawo własności przemysłowej. Inne akty prawne będą powoływane, w miarę potrzeby, w toku dalszych wywodów.

D. Umowy międzynarodowe

Poza przepisami zawartymi w ustawie, a więc uchwalonym zgodnie z obowiązującą 22 procedurą aktem prawnym organu ustawodawczego (parlamentu), źródłem norm prawa cywilnego mogą być także ratyfikowane umowy międzynarodowe, rozporządzenia wydane przez organy Unii Europejskiej oraz akty prawa miejscowego.

E. Systemy norm pozaprawnych jako źródło prawa

Poza prawem stanowionym wskazuje się, że także inne systemy mogą stanowić źródło 23 obowiązujących norm. W pierwszej kolejności chodzi o prawo zwyczajowe i zwyczaje, a także o inne systemy norm, w szczególności mieszczących się w obrębie zasad współżycia społecznego.

Przez pojęcie „prawo zwyczajowe” najczęściej rozumie się zespół norm stosowanych 24 przez organy państwowe i mających moc uchylania norm prawa stanowionego. W polskim systemie prawnym tak rozumiane prawo zwyczajowe nie stanowi źródła obowiązujących norm. Inaczej natomiast przedstawia się sprawa zwyczajów, określanych często jako zwyczaje ustalone, miejscowe lub przyjęte.

Przez pojęcie „zwyczaj” rozumie się ustaloną w pewnej grupie osób lub na pewnym obszarze regułę postępowania aprobowaną i zwykle stosowaną. W Kodeksie cywilnym występują odesłania do takich właśnie zwyczajów. W ten sposób, posługując się tzw. klauzulami generalnymi, system norm prawa stanowionego zostaje uzupełniony normami pozaprawnymi. Możliwość sięgnięcia do systemu norm pozaprawnych jest jednak uzależniona od treści przepisu.

W Kodeksie cywilnym do zwyczajów w odniesieniu do stosunków zobowiązaniowych odsyłają m.in. art. 56, art. 65 § 1, art. 354, art. 384 § 2. Ustalone zwyczaje pozwalają zinterpretować oświadczenie woli, które nasuwa wątpliwości co do swojej treści (art. 65 § 1 k.c.), albo też dokonać oceny tego, czy dłużnik wykonuje zobowiązanie w sposób należyty (art. 354 § 1 k.c.). Kryterium ustalonych zwyczajów (miejscowych) pozwala

także określić zakres zobowiązania nabywcy nieruchomości w umowie dożywocia do sprawienia własnym kosztem pogrzebu dożywotnikowi (art. 908 § 1 k.c.).

Z natury rzeczy funkcja zwyczajów w sferze porządku wewnętrznego w państwie może przeplatać się z tendencją do ujednolicania praktyki w skali międzynarodowej.

Zob. np. J. Rajski, W.J. Kocot, K. Zaradkiewicz, *Prawo o kontraktach w obrocie gospodarczym*, Warszawa 2000, s. 23 i n.

- 25 Kodeks cywilny posługuje się także określeniem „zasady współżycia społecznego”. Doktrynalne rozumienie ustawowego określenia zdecydowanie nawiązuje do dobrej wiary w znaczeniu obiektywnym. Spojrzenie na klauzulę zasad współżycia społecznego uległo zmianie po 1989 r.

Zob. szerzej na ten temat np. A. Brzozowski, W.J. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo cywilne...*, s. 63 i n.

Przez pojęcie „zasady współżycia społecznego” należy rozumieć istniejące w polskim społeczeństwie normy postępowania obejmujące przede wszystkim normy moralne, a także innego rodzaju normy, również obyczajowe, wyrosłe na gruncie obyczajów i tradycji historycznych.

Nawiązuje ono do sformułowań dobrze znanych demokratycznym systemom prawnym zarówno o tradycji romańsko-germańskiej, jak i *common law*, takich jak „zasady uczciwego obrotu”, „dobre obyczaje”, „względy rozsądku i słuszności” itp.

Należy zwrócić uwagę na pewien brak porządku terminologicznego, pewną niekonsekwencję ustawodawcy w zakresie używanych pojęć. Mimo licznych nowelizacji Kodeksu cywilnego nie zastąpiono określenia „zasady współżycia społecznego” innym, natomiast we wprowadzonych niektórych nowych uregulowaniach posłużono się określeniem nowym („względy słuszności”). Zob. art. 417² k.c. stanowiący, że w razie wyrządzenia szkody na osobie przez zgodne z prawem wykonywanie władzy publicznej poszkodowany może żądać naprawienia tej szkody oraz zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę, gdy okoliczności wskazują, że wymagają tego względy słuszności.

Kwestia ta jest przedmiotem dyskusji w doktrynie. Zob. np. Z. Radwański, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 2015, nb 100; M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym*, PiP 1990/11, s. 48 i n. Zob. także: *Zielona Księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Z. Radwański, Warszawa 2006; *Księga pierwsza kodeksu cywilnego. Projekt z uzasadnieniem*, Warszawa 2009, s. 96.

Podkreślić należy istotną rolę, jaką odgrywają zasady współżycia społecznego w prawie zobowiązań. Jako pierwsze można wskazać przepisy, w których naruszenie zasad współżycia społecznego pociąga za sobą ujemne konsekwencje dla osoby naruszającej. Są to: art. 5 k.c. – zawierający zakaz nadużycia prawa podmiotowego; art. 58 § 2 k.c. – ustanawiający sankcję nieważności czynności prawnej, która jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego; art. 353¹ k.c. – czyniący z zasad współżycia społecznego jedno z kryteriów wyznaczających granice swobody umów; art. 754 k.c. – określający sytuację prawną prowadzącego cudze sprawy bez zlecenia wbrew wiadomej mu woli osoby zainteresowanej, jeżeli wola ta sprzeciwia się m.in. zasadom współżycia społecznego.

Kolejną grupę stanowią przepisy, w których uzależniono powstanie, zmianę lub ustanie konkretnego prawa lub obowiązku od oceny danego stosunku prawnego z punktu widzenia zasad współżycia społecznego: art. 357¹ i 358¹ § 3 k.c. pozwalające na zmianę treści istniejącego zobowiązania lub nawet w skrajnych przypadkach rozwiązanie umowy ze względu na nadzwyczajną zmianę stosunków (klauzula *rebus sic stantibus*) oraz na waloryzację świadczenia pieniężnego w razie istotnej zmiany siły nabywczej pieniądza; art. 411 pkt 2 k.c. – który wyłącza możliwość żądania zwrotu nienależnego świadczenia, jeżeli świadczenie to odpowiadało zasadom współżycia społecznego; art. 428 i 432 § 1 k.c. – pozwalające na zasądzenie odszkodowania, mimo że nie zostały spełnione wszystkie przesłanki odpowiedzialności, jeżeli naprawienia szkody wymagają zasady współżycia społecznego; art. 440 k.c. – pozwalający na miarkowanie odszkodowania w stosunkach między osobami fizycznymi, gdy wymagają tego zasady współżycia społecznego; art. 446 § 2 zdanie drugie k.c. – umożliwiający zasądzenie renty na rzecz osób bliskich, nieuprawnionych do alimentów, którym zmarły stale dostarczał środków utrzymania, jeżeli wymagają tego zasady współżycia społecznego; art. 826 § 2 i art. 827 k.c. – przewidujące, że w wypadkach ubezpieczenia majątkowego zakład ubezpieczeń może – mimo wystąpienia przesłanek zwalniających zakład od odpowiedzialności – wypłacić odszkodowanie, jeżeli wymagają tego zasady współżycia społecznego; art. 902 k.c. – wyłączający możliwość odwołania darowizny, której dokonanie czyniło zadość zasadom współżycia społecznego.

Trzecią grupą są przepisy odsyłające do zasad współżycia społecznego jako kryterium pozwalającego doprecyzować treść stosunku cywilnoprawnego: art. 56 k.c. – według którego czynność prawna wywołuje skutki nie tylko w niej wyrażone, lecz także te, które wynikają z ustawy, z zasad współżycia społecznego lub ustalonych zwyczajów (szerzej będzie o tym mowa przy omawianiu czynności prawnych); art. 65 k.c. – w którym zasady współżycia społecznego zostały wskazane jako jedno z kryteriów wykładni oświadczeń woli; art. 354 k.c. – stanowiący, że obie strony stosunku zobowiązaniowego mają obowiązek wykonywania ciężących na nich obowiązków bądź współdziałania z drugą stroną w sposób m.in. odpowiadający zasadom współżycia społecznego.

F. Rola orzecznictwa sądowego i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego – odesłanie

W odniesieniu do roli orzecznictwa sądowego i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego zob. A. Brzozowski, W.J. Kocot, E. Skowrońska-Bocian, *Prawo cywilne...*, s. 68 i n.

G. Prawo międzyczasowe w odniesieniu do zobowiązań

- 27 Przepisy prawa obowiązują w określonym czasie. W obrębie tej tematyki, określanej mianem prawa międzyczasowego (prawa intertemporalnego), w odniesieniu do prawa zobowiązań trzeba wskazać na zagadnienia związane z wejściem przepisu w życie, a więc z chwilą, od której przepis zaczyna obowiązywać, oraz na zagadnienia związane z ustaniem mocy obowiązującej danego przepisu. Ponadto w obrębie prawa międzyczasowego pozostają kwestie, które można w sposób nieco uproszczony sformułować jako pytanie, jakie prawo należy stosować w sytuacjach, kiedy pewien stan prawny istnieje zarówno pod rządami ustawy już nieobowiązującej (zwykle określa się ją jako ustawa dawna), jak i pod rządami ustawy, która weszła w życie (ustawa nowa).
- 28 Fakt wejścia w życie w odniesieniu do jakiegoś ustawodawstwa nowego uregulowania prawnego w określonej chwili jest na ogół wymierny. Sam akt normatywny stanowi o tym, mówiąc, że obowiązuje on od daty określonej wyraźnie w oznaczonym dniu kalendarzowym lub z upływem pewnego czasu od daty ogłoszenia aktu albo od daty uwzględniającej *vacatio legis*. Przyjmuje się, że od tej daty akt wchodzi w życie. Często łączy się to ze zmodyfikowaniem lub uchynieniem innego aktu normatywnego. Od oznaczonej daty normy nowego aktu wiążą podmioty poddane jego postanowieniom.

Fakt, że nowy akt obowiązuje czy nabiera mocy obowiązującej od pewnej daty, nie oznacza bynajmniej, iż z tym momentem stosuje się go do wszelkich stosunków, które reguluje. Gdy zmienia lub uchyla pewne akty normatywne dotychczasowe, nie oznacza to, że zmienione lub uchylone tracą wszelkie znaczenie. Co innego bowiem obowiązywanie aktu nowego, a co innego automatyczne odebranie wpływu na stosunki czy stany prawne objęte dawnym ustawodawstwem. Inaczej mówiąc, ta druga kwestia nie jest zawsze rozstrzygająca dla zastosowania nowego prawa jako regulatora i miernika stosunków przez nie objętych. Często okaże się, że dla pewnych zdarzeń czy też stanów prawnych powinno być zastosowane nie nowe, lecz dawne prawo.

Może wówczas powstać konflikt między nowym i dawnym (dotychczasowym) uregulowaniem zagadnienia.

- 29 Podstawową zasadą tego prawa jest *lex retro non agit* (prawo nie działa wstecz). Niedziałanie prawa wstecz stanowi jedną z podstawowych zasad demokratycznego państwa

prawnego, gdyż zachowanie się zgodne z wymaganiami ustawy jest przecież możliwe dopiero po zapoznaniu się z treścią normy. To zaś nie jest możliwe w odniesieniu do aktu prawnego, który obowiązywałby przed jego opublikowaniem.

Zasada niedziałania prawa wstecz nie została w sposób jednoznaczny i ogólny sformułowana w Konstytucji RP z 1997 r. (podobnie zresztą w poprzednio obowiązujących ustawach konstytucyjnych). Jedynie z art. 42 ust. 1 Konstytucji RP wynika, że nie ponosi odpowiedzialności karnej osoba popełniająca czyn, który w czasie jego popełnienia nie był zabroniony przez ustawę pod groźbą kary. Jednakże Trybunał Konstytucyjny w wielu orzeczeniach uznawał zasadę nieretroakcji za zasadę konstytucyjną. Zasada ta nie ma jednak charakteru bezwzględnie w tym sensie, że odstępstwa od niej mogą wynikać z przepisów ustaw „zwykłych”, niemających rangi konstytucyjnej.

Zob. np. P. Tuleja, *Konstytucyjne podstawy prawa intertemporalnego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, KPP 1997/1.

Punktem wyjścia unormowań dotyczących prawa zobowiązań jest więc ogólna zasada, że „ustawa nie ma mocy wstecznej, chyba że to wynika z jej brzmienia lub celu” (art. 3 k.c.). *Ratio legis* rozwiązania przyjętego przez art. 3 k.c. w odniesieniu do zobowiązań wydaje się dość prosta. Jeżeli zobowiązania kształtują się ze względu na wolę stron, to powinny podlegać prawu, które było stronom znane. Zobowiązania powstałe po wejściu w życie Kodeksu cywilnego podlegają zatem unormowaniu przepisów przewidzianych przez ten kodeks. Te, które powstały pod rządem prawa dotychczasowego, podlegają prawu dotychczasowemu, jeżeli nic innego nie wynika z brzmienia lub celu przepisów Kodeksu cywilnego. W nauce broniony jest punkt widzenia, że nawet wówczas, gdy nowe przepisy wyposażono w moc wsteczną, nie obejmuje to stosunków prawnych ustalonych ostatecznie przed wejściem w życie ustawy nowej, np. przez prawomocny wyrok, ugodę, uznanie, wykonanie itp.

30

Problematyka prawa międzyczasowego jest oczywiście daleko bardziej skomplikowana, niż wynikałoby to z przedstawionych rozważań. Jednakże w ramach podręcznika nie jest możliwe omówienie wszelkich trudnych i złożonych kwestii z tym związanych. Na zakończenie należy jedynie zauważyć, że trudności nastręcza samo sformułowanie ogólnych zasad prawa międzyczasowego. Nie zostały one w sposób generalny określone w ustawie (poza zasadą nieretroakcji), a w doktrynie panuje niejednorodność poglądów w tym względzie.

31

Zob. m.in.: W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2009, s. 31 i n.; J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, A. Wolter, *Prawo cywilne...*, s. 76 i n.; Z. Radwański, *Prawo cywilne...*, nb 108–114; T. Pietrzykowski [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 1, *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, rozdz. X, § 53 i 54; S. Grzybowski [w:] *System prawa cywilnego*, t. I, s. 144 i n.; K. Mularski, *Prawo intertemporalne z perspektywy nauki*

prawa cywilnego, Warszawa 2015; J. Mikołajewicz, *Problematyka intertemporalna w prawie. Zagadnienia podstawowe. Rozstrzygnięcia intertemporalne. Geneza i funkcje*, Warszawa 2015.

- 32 W odniesieniu do zasady wyrażonej w art. 3 k.c. w przepisach wprowadzających Kodeks cywilny zostały jednak uregulowane pewne wyjątki dotyczące zobowiązań. Należą do nich:
- a) art. XLIX § 1 i 2, zgodnie z którym do zobowiązań powstałych przed dniem wejścia w życie kodeksu stosuje się przepisy Kodeksu cywilnego, jeżeli chodzi o skutki prawne zdarzeń, które nastąpiły po dniu wejścia w życie, a które nie są związane z istotą stosunku prawnego; w szczególności stosuje się do tych zobowiązań przepisy Kodeksu cywilnego o przejściu praw i obowiązków, o odnowieniu, o potrąceniu, o skutkach niemożności świadczenia, o wygaśnięciu lub zmianie zobowiązań, jeżeli zdarzenie, z którego skutki te wynikły, nastąpiło po dniu wejścia w życie kodeksu;
 - b) art. XLIX § 3 stanowiący, że do zobowiązań, które powstały przed dniem wejścia w życie Kodeksu cywilnego, stosuje się przepisy tego kodeksu, jeżeli chodzi o skutki niewykonania zobowiązań i o zwłokę wierzyciela, jeżeli niewykonanie zobowiązania lub zwłoka wierzyciela nastąpiły po tej dacie;
 - c) art. L, w myśl którego do zobowiązań już istniejących z umów: kontraktacji, najmu, dzierżawy, rachunku bankowego, ubezpieczenia, renty lub dożywocia, stosuje się z dniem wejścia w życie Kodeksu cywilnego przepisy tego kodeksu.
- 33 Do stosunków zobowiązaniowych odnosić się mogą także postanowienia, których znaczenie jest ogólniejsze. Chodzi o uregulowania dotyczące zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych podmiotów prawa cywilnego (art. XXVII § 1 i 2) oraz normujące skutki upływu czasu w materii przedawnienia i terminów zawitych (art. XXXV i XXXVI).

W przypadku konfliktu norm w czasie, w razie powstania jakiegokolwiek wątpliwości, ustawodawca dał pierwszeństwo Kodeksowi cywilnemu (art. LXIV). Należy wskazać regułę stosować w tych wszystkich sytuacjach, kiedy nowa ustawa nie zawiera w ogóle lub zawiera nieprecyzyjne uregulowania rozstrzygające kolizję norm prawnych w czasie.

§ 3. Systematyka podręcznika

Rozdziały następne są poświęcone systematycznemu wykładowi instytucji części ogólnej prawa zobowiązań według stanu źródeł, który przedstawiono wyżej. Przyjęte usystematyzowanie materiału prawnego odpowiada podziałowi materii zobowiązań na dwie części: część ogólną i część szczegółową. Podział, o którym mowa, jest podziałem konwencjonalnym, a więc i rozgraniczenie obu części jest w jakimś stopniu dyskusyjne.

Przedmiotem dalszych uwag będą więc także relacje zachodzące pomiędzy uregulowaniami części ogólnej i szczegółowej.

Za przedmiot części ogólnej prawa zobowiązań uważa się zasady przewodnie w całym materiale tego prawa, tj. zasady, które dotyczą wszystkich stosunków zobowiązaniowych lub znacznej grupy tych stosunków. Uregulowania te dzielą się na dwie grupy.

Objęte pierwszą grupą postanowienia odnoszą się do podstawowych pojęć, definicji i konstrukcji o szerokim polu zastosowania w zakresie wszelkich stosunków obligacyjnych. Wymienić tu można zarówno uregulowania odnoszące się do poszczególnych elementów treści zobowiązania, rodzajów świadczeń i struktury podmiotowej stosunku zobowiązaniowego (tytuły I, II, IX), zasad wykonania zobowiązań i skutków ich niewykonania (tytuł VII), wygaśnięcia zobowiązania (przez potrącenie, odnowienie, zwolnienie z długu – tytuł VIII), ochrony wierzyciela w razie niewypłacalności dłużnika (tytuł X).

Do drugiej grupy należy zaliczyć uregulowania normujące trzy zasadnicze źródła stosunków obligacyjnych: zobowiązania z umów, z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia oraz z tytułu czynów niedozwolonych. Kodeksowy podział źródeł zobowiązań nie ma jednak charakteru zamkniętego. Należy w nim także uwzględnić zobowiązania wynikające z czynności jednostronnych, z określonych zdarzeń (np. *negotiorum gestio*), z aktów administracyjnych czy zobowiązań towarzyszących określonym stosunkom prawnorzeczowym (tzw. zobowiązania realne).

Rozdział II

ISTOTA ZOBOWIĄZANIA

Podstawowa literatura: W. Czachórski, A. Brzozowski, M. Safjan, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Warszawa 2009; K. Gołębiowski, R. Strugała, *Problem możliwości kompensacji „bezużytecznych wydatków” wierzyciela w razie naruszenia zobowiązania umownego* [w:] *Sto lat polskiego prawa handlowego*, t. II, Warszawa 2020; S. Grzybowski [w:] *System prawa cywilnego*, t. III, cz. I, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. Z. Radwański, Ossolineum 1981; A. Klein, *Elementy zobowiązaniowego stosunku prawnego*, Wrocław 2005; W.J. Kocot, *Odpowiedzialność przedkontraktowa*, Warszawa 2013; A. Kubas, *Rozszerzona skuteczność wierzytelności*, SC 1969, t. XIII–XIV; P. Machnikowski, *Prawne instrumenty ochrony zaufania przy zawieraniu umowy*, Wrocław 2010; P. Machnikowski [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 5, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. E. Łętowska, Warszawa 2006; A. Pyrzyńska, *Zobowiązanie ciągle jako konstrukcja prawna*, Poznań 2017; A. Pyrzyńska, *Uwagi o wykonaniu zobowiązania* [w:] *Wykonanie zobowiązań. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Adamowi Brzozowskiemu*, red. K. Bilewska, D. Krekora-Zajac, Warszawa 2021; Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2012; K. Riedl, *Kreowanie zobowiązań naturalnych w drodze umowy*, KPP 2019/3; F. Zoll, *Zobowiązania w zarysie*, Warszawa 1948.

§ 1. Cechy i struktura zobowiązania

Stosunki prawne zobowiązaniowe – w rozumieniu analizowanym w niniejszym podręczniku – **są rodzajem stosunków cywilnoprawnych**. Z tego względu rdzeń ich konstrukcji został unormowany w części ogólnej, zwłaszcza w tytule I księgi trzeciej Kodeksu cywilnego. Artykuł 353 § 1, mający w tym zakresie podstawowe znaczenie, stanowi, iż: „Zobowiązanie polega na tym, że wierzyciel może żądać od dłużnika świadczenia, a dłużnik powinien świadczenie spełnić”. Na tej podstawie można stwierdzić, że immanentnymi elementami, czy raczej **cechami stosunku zobowiązaniowego** (inaczej – obligacyjnego), są:

- 1) podmioty w osobach wierzyciela i dłużnika;
- 2) przedmiot, czyli świadczenie;

- 3) treść, tzn. więź łącząca podmioty, polegająca z jednej strony na możliwości żądania przez wierzyciela świadczenia, z drugiej zaś – na obowiązku spełnienia świadczenia przez dłużnika.

Podmioty zobowiązania muszą być **oznaczalne** – tzn. możliwe do oznaczenia – najpóźniej w chwili wykonania zobowiązania, względnie dochodzenia jego sądowej ochrony. Nie jest natomiast konieczne ich wyraźne oznaczenie. Jako przykłady można wskazać uliczną sprzedaż owoców czy zakup napoju w automacie. Oznaczalność, o której mowa, ma być obiektywna i abstrakcyjna, a nie subiektywna. Innymi słowy, teoretycznie nie szkodzi istnieniu zobowiązania brak faktycznej możliwości ustalenia przez jedną ze stron zobowiązania tożsamości drugiej strony. Taki brak stanowi bowiem problem wyłącznie dowodowy (w praktyce w efekcie może jednak utrudnić albo nawet uniemożliwić dochodzenie ochrony sądowej).

W pewnych przypadkach tożsamość jednej ze stron może nieść ze sobą określone skutki prawne – np. gdy okaże się, że kupujący jest konsumentem (por. też art. 7aa ustawy z 30.05.2014 r. o prawach konsumenta, Dz.U. z 2020 r. poz. 287 ze zm.). Stanowi przedmiot dyskusji, na ile taki status kupującego w razie jego nieujawnienia sprzedawcy przy zawieraniu umowy pozwoli kupującemu na wykonywanie uprawnień związanych z tym statusem (np. ustawowego odstąpienia od umowy). W rachubę wchodzić może zwłaszcza konstrukcja nadużycia prawa, ale także uchylenie się od skutków oświadczenia złożonego pod wpływem błędu, a nawet przyjęcie, że doszło do dyssensu i wobec tego w ogóle nie dokonano czynności prawnej.

Więź obligacyjna istnieje zasadniczo jedynie między podmiotami stosunku, co oznacza, że nie jest prawnie istotna dla innych osób. Nie są one zobowiązane do liczenia się z nią (o wyjątkach stanowiących przełamanie tej zasady zob. niżej). Ma ona zatem charakter względny (*in personam*), w przeciwieństwie do stosunków prawa rzeczowego.

Konsekwencje praktyczne omawianej cechy są takie, że w przypadku zobowiązań związanych w jakiś sposób z rzeczami nie można przyjmować ich rozszerzonej skuteczności, polegającej np. na trwaniu zobowiązania w stosunku do nowego właściciela rzeczy mimo jej alienacji. Reguła ta dotyczy także zobowiązań uregulowanych poza księgą trzecią Kodeksu cywilnego (np. w art. 224 i n. k.c. – utrwalone orzecznictwo Sądu Najwyższego uznaje, że są to roszczenia o charakterze względnym). Wyjątki od tej zasady muszą zawsze wynikać z wyraźnej regulacji i tworzą zamkniętą (*numerus clausus*) kategorię praw względnych o rozszerzonej skuteczności (por. art. 16–17 u.k.w.h.), do której należą m.in. tzw. zobowiązania realne (np. art. 221, 625, 626, 678 k.c., art. 1002 k.p.c., art. 17 u.w.l., zob. też nieco inaczej uregulowane przypadki art. 823 i 910 § 2 k.c.).

- 35 W przypadku zobowiązań realnych zmiana właściciela rzeczy powoduje, że nie mamy generalnie do czynienia z trwaniem dotychczasowego stosunku obligacyjnego (ze zmia-

ną wierzyciela), lecz z powstaniem nowego zobowiązania między nowym właścicielem i osobą będącą dotychczasowym dłużnikiem. Kwestią sporną jest natomiast, czy w przypadkach, których nie zaliczymy do zobowiązań realnych, czynność prawna prowadząca do zmiany podmiotu prawa rzeczowego może być uznana za podstawę domniemania, iż doszło do przelewu praw wierzycielskich (tak zwłaszcza co do uprawnień wynikających z rękojmi za wady rzeczy sprzedanej zob. orzecznictwo Sądu Najwyższego).

W pewnych sytuacjach następuje **przełamanie reguły względnej skuteczności praw i obowiązków ze stosunków obligacyjnych**. Należy tu wymienić: 36

- 1) skargę pauliańską (art. 527–534 k.c., zob. rozdział XIII);
- 2) tzw. *ius ad rem* (art. 59 k.c.; instytucja ta jest przedmiotem analiz części ogólnej prawa cywilnego);
- 3) wskazane wyżej zobowiązania realne, których podmiotem po jednej stronie (na ogół biernej – dłużnej) jest zawsze uprawniony w zakresie prawa rzeczowego. Zmiana uprawnionego rzeczowo oznacza automatycznie powstanie zobowiązania z udziałem nowego podmiotu uprawnionego rzeczowo. Stanowią one zatem pewne – szeroko rozumiane – *continuum* immanentnie powiązane z prawem rzeczowym;
- 4) ochronę prawa obligacyjnego (czyli petytoryjną) ukształtowaną na zasadach obowiązujących w prawie rzeczowym, zatem skuteczną względem każdego naruszciciela, a nie tylko względem drugiej strony stosunku. Należy tu przywołać art. 690 i 910 § 1 k.c. (por. art. 379 k.z.).

Piśmiennictwo (A. Kubas; Z. Radwański; J. Ignatowicz) włącza do omawianej kategorii – rozszerzonej skuteczności zobowiązań – także deliktową ochronę wierzytelności w sytuacjach, w których osoba trzecia względem stosunku obligacyjnego doprowadza do jego naruszenia, zwłaszcza uniemożliwiając dłużnikowi wykonanie zobowiązania. 37

Jako przykład wskażmy spotykane w orzecznictwie polskim i obcym (tzw. *Kabelfälle*) przypadki nieumyślnego uszkodzenia kabli energetycznych, należących do przedsiębiorcy przesyłowego, przez wykonawcę robót drogowych; w wyniku uszkodzenia przedsiębiorca nie może dostarczać energii do fabryki spożywczej, która ponosi szkody.

Tendencji tej należy się przeciwstawić ze względu na brak skuteczności wierzytelności wobec osób stojących na zewnątrz zobowiązania. Tym właśnie różni się zobowiązanie od uprawnienia prawnorzecowego, że pierwsze może być (potencjalnie, nie zaś w znaczeniu kompetencji) naruszone tylko przez jego stronę, zaś drugie – przez każdego. Wierzyciel nie może zatem zostać uznany za poszkodowanego wskutek zachowań osób trzecich, skierowanych przeciwko jego dłużnikowi.

Przykładowo osoba trzecia stłukła wazę etruską, która – wynajęta organizatorowi – miała stanowić główny eksponat na wystawie. Poszkodowany jest wyłącznie właściciel wazy (i to zarówno co do jej wartości, jak i utraconego czynszu), ale nie organizator wystawy.

Jedyny wyjątek stanowią rzadkie w praktyce przypadki działania przez osobę trzecią w zamiarze szkodenia (*cum animo laedendi*) wierzycielowi, ze względu na pochodzącą jeszcze z prawa rzymskiego zasadę *dolus semper praestatur*. Ściśle rzecz biorąc, chodzi o jej zaostrzoną względem pierwowzoru wersję. Tylko wówczas naruszenie zobowiązania przez osobę trzecią może powodować powstanie odpowiedzialności odszkodowawczej względem wierzyciela tego zobowiązania.

- 38 Stosunki obligacyjne występują także w innych gałęziach prawa (np. zobowiązania podatkowe), które wszakże ze względu na publicznoprawną – a nie cywilną – metodę regulacji nie stanowią przedmiotu niniejszych analiz. Opierają się one na ogół na konstrukcji zobowiązania cywilnoprawnego, ale są kompleksowo uregulowane w aktach prawnych należących do prawa publicznego. Dlatego zasadniczo nie można do nich stosować regulacji zawartych w Kodeksie cywilnym. W braku uregulowania konkretnej kwestii w przepisach publicznoprawnych dopuszcza się wszakże ostrożne stosowanie analogii międzygałęziowej z normami prawa cywilnego.

Odmienne zapatrywanie jest natomiast zasadne co do poszczególnych instytucji prawa zobowiązań, stosowanych przez ustawodawcę w aktach prawnych, tradycyjnie zaliczanych do prawa publicznego. Taka ich kwalifikacja bowiem nie przeszkadza, by np. uznać, że stosunki odszkodowawcze wynikające ze stosowania norm prawa publicznego podlegają zarazem unormowaniom cywilnoprawnym, o czym będzie jeszcze mowa.

Stosunek zobowiązaniowy może wynikać z czynności prawnej, ale także m.in. z ustawy. Rodzi to pytanie: jak odróżnić zobowiązanie wynikające z ustawy od obowiązku powszechnego¹ (gdy norma nakłada obowiązek na podmiot prawa w sposób bezpośredni, co jest zwyczajnym przejawem obowiązywania tej normy)? Sprawę komplikuje fakt, że obowiązkowi powszechnemu może w konkretnym przypadku towarzyszyć zobowiązanie. Najdobitniej widać to w przypadku zbiegu norm o odpowiedzialności kontraktowej i deliktowej: dany czyn może bowiem rodzić pierwszą z nich, ale także drugą, gdy zostaną spełnione przesłanki określone w normie ustanawiającej odpowiedzialność deliktową, często polegające właśnie na naruszeniu powinności powszechnie obowiązującej z mocy prawa (A. Pyrzyńska). W odróżnieniu obowiązku powszechnego od już istniejącego zobowiązania pomaga ustalenie, czy mamy do czynienia z:

- 1) wierzycielem i dłużnikiem występującymi w już istniejącym zobowiązaniu (wówczas bowiem – zgodnie z art. 56 k.c. – uznamy konkretny obowiązek wynikający

¹ Ściśle biorąc, obowiązek ten nie musi mieć charakteru powszechnego, a jedynie w ten sposób skróto określa się obowiązki nałożone (niekoniecznie na wszystkich uczestników obrotu) przez przepisy powszechnie obowiązujące.

z ustawy czy norm deontologii zawodowej za kształtujący treść zobowiązania) oraz

- 2) możliwością żądania przez wierzyciela powinno zachowania w jego zindywidualizowanym interesie.

Negatywna odpowiedź na któreś z tych pytań przesądza, że nie jest to zobowiązanie, lecz obowiązek powszechny. Znaczenie omówionego podziału ujawnia się w przypadku naruszenia. Jeżeli bowiem naruszono zobowiązanie, możliwe jest powstanie odpowiedzialności odszkodowawczej w reżimie kontraktowym (art. 471 i n. k.c.). Z kolei naruszenie obowiązku powszechnego rodzi odpowiedzialność odszkodowawczą w reżimie deliktowym (art. 415 i n. k.c., oczywiście pod warunkiem wystąpienia szkody i realizacji pozostałych przesłanek). Jak już wspomniano, zagadnienie to rodzi szczególne trudności w razie zbiegu norm dotyczących obu reżimów (por. nb 425).

Ustawodawca nie ułatwia dokonania odpowiednich klasyfikacji zwłaszcza w przypadkach naruszenia obowiązków ciążących na władzy publicznej. Uregulowanie odpowiedzialności z tytułu ich naruszenia w reżimie deliktowym (zob. art. 417¹ k.c.) teoretycznie powinno przesądzać o tym, że mamy do czynienia z naruszeniem obowiązku o charakterze powszechnym, tymczasem jest on zrelatywizowany w przypadku § 2 i § 3 powołanego przepisu do podmiotu wwiązanej już w jakiś skonkretyzowany stosunek publicznoprawny i wywodzi skutki odszkodowawcze z naruszenia tego stosunku, a nie cywilnoprawnego obowiązku o charakterze powszechnym (zob. nb 445). Wymaga to rozstrzygnięcia szerszego problemu – na ile odpowiedzialność deliktowa bądź kontraktowa mogą wynikać z naruszenia obowiązków niemających charakteru cywilnoprawnego.

Pojęcia „wierzyciel” i „dłużnik” mają charakter na tyle ogólny, że można je stosować do każdego stosunku obligacyjnego. Oczywiście podmioty te muszą być zindywidualizowane, gdy chodzi o ich tożsamość. Nie istnieją bowiem zobowiązania z udziałem „ogółu”. Inną rzeczą jest zdarzająca się nieraz praktyczna niemożność takiej indywidualizacji, wywołana na ogół trudnościami dowodowymi (np. w razie pobicia przez nieznanego sprawcę czy umowy sprzedaży zawartej z ulicznym sprzedawcą). Przyjmuje się, że oznaczenie stron zobowiązania nie musi być dokonane już w chwili jego powstania (zob. niżej). W każdym razie nie nasuwa natomiast wątpliwości taka konieczność w czasie jego realizacji (dobrowolnej bądź przymusowej).

39

W ramach poszczególnych typów stosunków nazwanych używa się pojęć dokładniej precyzujących rolę, w jakiej dana osoba w nich występuje – np. sprzedawca, kupujący, pożyczkodawca, pożyczkobiorca. Zostaną one omówione w ramach analiz części szczegółowej prawa zobowiązań.

Niekiedy po jednej lub obu stronach zobowiązania może występować kilka osób, o czym będzie mowa w rozdziale IV. Kwestia ta była już zresztą wzmiankowana w ramach wykładu części ogólnej prawa cywilnego (podzielność, solidarność).

Natomiast w zobowiązaniach z umów **wzajemnych** (szerzej na ten temat w rozdziale VI) każda ze stron jest zarazem wierzycielem i dłużnikiem. Mamy wtedy do czynienia z dwoma świadczeniami. Jeden podmiot (A) jest wierzycielem, a drugi (B) dłużnikiem, w zakresie zaś drugiego świadczenia B jest wierzycielem, a A – dłużnikiem.

Przykładowo w umowie sprzedaży sprzedawca jest dłużnikiem kupującego (kupujący zaś – wierzycielem sprzedawcy) co do przeniesienia własności rzeczy i jej wydania, natomiast kupujący jest dłużnikiem sprzedawcy (a sprzedawca – wierzycielem kupującego) co do zapłaty ceny i odebrania rzeczy. Należy podzielić zapytywanie, że mamy w takich sytuacjach do czynienia z **jednym zobowiązaniem** o złożonej strukturze, **nie** zaś z **dwoma**.

- 40 Do pomyslenia z punktu widzenia konstrukcyjnego są jednak również umowy dwustronnie zobowiązujące, pozbawione cechy wzajemności – świadczenia stron nie są w nich swoimi odpowiednikami (czego wymagają umowy wzajemne), natomiast układ podmiotowy jest tożsamy z przedstawionym wyżej dla umowy wzajemnej (np. pożyczka).

Wyjątkowo w zobowiązaniu może uczestniczyć osoba trzecia o określonych uprawnieniach (*pactum in favorem tertii* – art. 393 k.c., przekaz – art. 921¹ k.c., oparte na jego konstrukcji akredytywa, a także stosunki wekslowe i czekowe), a czasem również obowiązkach (poręczyciel – art. 876 i n. k.c., przekazany w razie przyjęcia przekazu – art. 921² k.c.).

W stosunkach obligacyjnych wielostronnych występują natomiast równorzędne (choć niekoniecznie tożsame treściowo) zobowiązania więcej niż dwóch podmiotów.

Jako przykład wskażmy umowę spółki (art. 860 i n. k.c.) zawartą przez więcej niż dwie osoby czy porozumienia wspólników (zwłaszcza spółek kapitałowych), łączące nieraz znaczną liczbę osób.

- 41 W każdym przypadku uprawnienia wierzyciela nakierowane na uzyskanie świadczenia określane są mianem **wierzytelności**, natomiast odpowiadające im obowiązki dłużnika stanowią **dług**. Wierzytelność (*nomen*) to prawo podmiotowe względne, musi zatem służyć zaspokojeniu subiektywnego interesu konkretnego wierzyciela. Jeżeli interes ten zostanie zaspokojony w inny sposób niż w drodze spełnienia świadczenia przez dłużnika, zobowiązanie wygasa (por. np. art. 356 i 391 k.c.).

Interes wierzyciela, w przeważającej liczbie przypadków o charakterze majątkowym (rzadziej niemajątkowym), podlega wszakże zobiektywizowanej ocenie z punktu widzenia zgodności z prawem oraz zasadami współżycia społecznego. Do skuteczności

zobowiązania nie wystarczy interes pojmowany wyłącznie subiektywnie, to znaczy według przekonania stron, gdy w rzeczywistości on nie istnieje (np. w wyniku wadliwego ujęcia celu umowy – sprzedaż betonu przeznaczonego do budowy mostów dla potrzeb budowy domu).

Niejednokrotnie interes ten może mieć w danym zobowiązaniu (zwłaszcza wzajemnym) charakter mieszany, czyli majątkowo-niemajątkowy.

Przykładowo dla zamawiającego wywołanie odbitek fotograficznych ogniskuje interes głównie niemajątkowy ze względu na chęć utrwalenia wspomnień z wakacji oraz majątkowy w zakresie nabycia własności odbitek, dla prowadzącego zaś zakład fotograficzny – majątkowy w postaci uzyskania wynagrodzenia obejmującego zysk (oraz częściowo niemajątkowy w zakresie rozwoju renomy zakładu). W postępowaniu egzekucyjnym ostatecznym środkiem zmierzającym do realizacji długów w zakresie świadczeń niepieniężnych jest grzywna (art. 1050, 1051 k.p.c.) bądź obowiązek zapłaty określonej przez sąd sumy na rzecz wierzyciela (art. 1050¹, 1051¹ k.p.c.).

Trafnie przyjmuje się, że nie każdy **interes** (zarówno majątkowy, jak i niemajątkowy) osoby fizycznej (gdyż ich głównie dotyczy ten problem) podlega ochronie prawa cywilnego. Dotyczy to nie tylko wspomnianych już interesów sprzecznych z prawem czy zasadami współżycia społecznego, względnie dobrymi obyczajami, w przypadku których możemy mieć do czynienia z czynnościami prawnymi nieważnymi ze względu na treść art. 58 § 1 i 2 k.c., ale przede wszystkim **zobowiązań towarzyskich**, nierodzących – zgodnie z ustalonymi zwyczajami – węzła prawnego, jak również szerszej grupy zobowiązań **grzecznościowych**, jeżeli ich wykładnia, uwzględniająca zwłaszcza art. 60, 56 i 65 k.c., prowadzi do wniosku o braku ochrony prawnej. Pewną wskazówkę w tym zakresie stanowi niewielkie znaczenie praktyczne danej obietnicy (połączone niemal zawsze z brakiem dochowania szczególnej formy), przemawiające przeciwko skuteczności w zakresie prawa zobowiązań, zgodnie z paremią *de minimis non curat lex*. Naturalnie z omawianej grupy wyłączymy np. tzw. podpis weksla z grzeczności czy grzecznościowe poręczenie długu pożyczkobiorcy, gdyż rodzą one normalne zobowiązania.

42

Niekiedy wierzytelność, a zarazem i dług, ulegają treściowej konkretyzacji już po powstaniu zobowiązania. Dotyczyć to może zarówno strony podmiotowej (np. w przypadku niektórych ubezpieczeń, przyrzeczenia publicznego, papierów wartościowych na okaziciela czy oferty skierowanej *ad incertas personas*), jak i strony przedmiotowej, gdy oznaczenie, względnie dookreślenie powinno zachowania dłużnika należy do jednej ze stron zobowiązania albo osoby trzeciej (zob. uwagi na temat świadczenia, rozdział III).

Wskazane przypadki mają charakter wyjątkowy. Regułą jest sytuacja przeciwna, gdy **treść zobowiązania daje się ściśle ustalić już w chwili jego powstania**. Jeżeli nie mamy do czynienia z jednym z wyjątków, występujących przede wszystkim w zakresie zobowiązań umownych, niemożność takiego ustalenia będzie na ogół świadczyć o braku określe-

43

nia elementów przedmiotowo istotnych (*essentialia negotii*) danej czynności prawnej, o niepowsztaniu zatem zobowiązania. W każdym zaś razie nie można wówczas mówić o istnieniu wierzytelności, a w konsekwencji brak roszczenia o wykonanie zobowiązania na podstawie art. 353 k.c.

Z kolei wskazywany w piśmiennictwie – jako przykład niedookreślenia podmiotowego – przypadek zobowiązań realnych nie jest trafny, skoro podmioty takiego stosunku (a przynajmniej jeden z nich) ustalamy zawsze z uwzględnieniem uprawnienia prawnorzecowego, które jest znane (np. art. 289 § 2 k.c., art. 17 u.w.l.).

Dług stanowi odpowiednik wierzytelności, widziany z perspektywy dłużnika. Jest zatem kompleksem obowiązków dłużnika nakierowanych na spełnienie świadczenia. Dokonany wyżej opis treści zobowiązania przez pryzmat praw wierzyciela nie oznacza bynajmniej, że obowiązujące prawo polskie preferuje tę stronę (zwaną czynną) stosunku zobowiązaniowego. Przeciwnie, ma ono charakter wyłącznie dydaktyczny. Uprawnienia i obowiązki stron – zarówno w prostych, jak i złożonych stosunkach obligacyjnych – mają zasadniczo równą wagę. W zakresie odpowiedzialności, a zatem realizacji zobowiązania, pewną przewagę interesom wierzyciela nadają – w sytuacjach szczególnych – art. 444, 446, 447, 458, 477 § 2, art. 490, 527–534 k.c., natomiast interesom dłużnika – art. 440, 491 k.c., art. 320, 829 i n. k.p.c. Generalnie biorąc, kluczowe dla określenia treści zobowiązania są obowiązki dłużnika. Uprawnienia wierzyciela stanowią ich refleks, nie odwrotnie. Obecna stylistyka Kodeksu cywilnego może jednak sugerować, że pierwotne są uprawnienia wierzyciela. Wyraża się to w używaniu sformułowania typu „wierzyciel może żądać”. Poprawniejsza pod tym względem była metoda zastosowana w dawnym Kodeksie zobowiązań, zgodnie z którą „dłużnik jest obowiązany”.

- 44 Zasada prawa zobowiązań, wypowiedana w niektórych porządkach normatywnie (np. d. § 305 BGB) stanowi, że ich **źródłem są** – w zakresie czynności prawnych – **umowy**. W powiązaniu z **zasadą swobody umów** (*a contrario* zatem – nie czynności prawnych jednostronnych) wynika z niej, że w stosunku do czynności prawnych jednostronnych obowiązuje *numerus clausus* i nie jest dopuszczalne ich kreowanie poza katalogiem typów wynikającym z ustawy. Ponieważ źródła pozostałych zobowiązań (pozaumownych, niebędące czynnościami prawnymi – np. przypadki bezpodstawnego wzbogacenia z art. 405 i n. k.c. albo prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia z art. 752 i n. k.c.) muszą również wynikać z ustawy, można stwierdzić, że zasadniczym źródłem zobowiązań są umowy, a wszelkie odstępstwa od tego powinny być wykładane – jako wyjątki – ściśle.

Prócz tego *numerus clausus* nie bez racji postuluje się także w doktrynie w odniesieniu do umów przyrzekających świadczenie pod tytułem darmym, a zatem na ogół jednostronnie zobowiązujących. Ma to na celu zapobieżenie obchodzeniu wymagania formy aktu notarialnego przy umowie darowizny (por. § 518 BGB). Oznacza zarazem,

iż prawu polskiemu obca jest instytucja „abstrakcyjnego” uznania długu (§ 781 BGB) oraz „abstrakcyjnego” przyrzeczenia długu (§ 780 BGB).

W jednym stosunku zobowiązaniowym może występować kilka roszczeń.

45

Najprostszy przykład stanowi pożyczka (nieoprocentowana umownie), w której dłużnik popadł w zwłokę ze zwrotem jej przedmiotu. Wierzyciel ma wówczas roszczenie o zwrot pożyczki, a ponadto o uiszczenie odsetek za opóźnienie (art. 481 k.c.). Każde z takich roszczeń ocenimy odrębnie, np. co do biegu przedawnienia (choć według orzecznictwa co do odsetek decyduje termin przedawnienia roszczenia głównego, jeżeli jest krótszy niż 3 lata), ale także podmiotu uprawnionego w razie przelewu wierzytelności, skoro art. 509 § 2 k.c. ma charakter względnie obowiązujący i może być wyłączony wolą stron, co oznacza, że roszczenie o odsetki może pozostać przy zwykłej wierzytelności o zwrot pożyczki.

Prawo podmiotowe wierzyciela składa się zatem z co najmniej jednego roszczenia. Mogą mu towarzyszyć inne roszczenia, a także prawa kształtujące (np. do wezwania do spełnienia świadczenia bezterminowego – art. 455 k.c., do wypowiedzenia stosunków o charakterze ciągłym – art. 365¹ k.c., odstąpienia od umowy – art. 491 k.c.), czy – zwłaszcza w zobowiązaniach z umów wzajemnych – zarzuty (peremptoryjne – np. przedawnienia, dylatoryjne – np. niespełnienia świadczenia wzajemnego – art. 488 § 2 k.c.).

46

Czy wierzyciel jest zobowiązany do przyjęcia świadczenia – pozostaje przedmiotem dyskusji. Podzielić należy zapatrywanie, że mamy tu do czynienia z **powinnością** (*Obiegenheit*) wierzyciela, której dłużnik nie może dochodzić w postępowaniu sądowym². Natomiast skutki uchybienia temu obowiązкови – negatywne dla wierzyciela – określa art. 486 k.c. Nie idą one jednak tak daleko, żeby pozwalały dłużnikowi odstąpić od umowy wzajemnej na podstawie art. 491 i n. k.c., ponieważ zwłoka wierzyciela w wykonywaniu wspomnianego obowiązku nie staje się zwłoką dłużnika.

Sankcja odszkodowawcza towarzysząca zwłoce wierzyciela dowodzi, że w przypadkach objętych art. 486 § 2 k.c. na wierzyciela ciążyą wymienione tam powinności. Ponownie podkreślić wypada, że ich wymuszenie przez dłużnika w procesie nie jest możliwe. Natomiast jeżeli wierzyciel naruszy jakąś z nich, wówczas ustawa obciąża go naprawieniem szkody dłużnika, której ten może już dochodzić sądownie.

Jak już wspomniano (nb. 34), koniecznym elementem struktury zobowiązania jest świadczenie (szerzej nb. 54). Wierzytelność nakierowana na wykonanie zobowiązania (a w tych ramach na uzyskanie świadczenia) przysługuje wierzycielowi względem dłużnika. Wobec tego składnikami wierzytelności (a przez to i zobowiązania) nie są obowiązki wierzyciela takie jak np. obowiązek odbioru dzieła (art. 643 k.c.) czy ogólniejszy obowiązek współdziałania z dłużnikiem przy wykonaniu zobowiązania (art. 354 § 2 k.c.). Gdyby bowiem przyjąć, że ten obowiązek wchodzi w skład wierzytelności, to

² P. Machnikowski uważa powinności za przedmiot roszczeń, które nie podlegają zaskarżeniu.

należałoby przyjąć, że wierzyciel jest zobowiązany względem samego siebie, co z kolei byłoby pozbawione sensu. Nie ma tu również jego zobowiązania wobec dłużnika, gdyż odwracałoby to role podmiotów w danym zobowiązaniu, a ponadto dłużnik nie ma prawa podmiotowego (w szczególności roszczenia), które zmierzałoby do uzyskania świadczenia tego rodzaju. Wówczas sytuację dłużnika zabezpiecza unormowanie art. 486 k.c., pozwalające na powstanie odpowiedzialności odszkodowawczej wierzyciela, względnie także przepisy szczególne, nadające dłużnikowi uprawnienie kształtujące do odstąpienia (np. art. 640 k.c.).

Prawo obowiązujące uznaje dług za zbiorczą kategorię pojęciową określającą obowiązki dłużnika odpowiadające prawu podmiotowemu wierzyciela w postaci wierzytelności, na którą mogą składać się różne roszczenia. Brak natomiast specjalnego odpowiednika dla pojęcia roszczenia, które obejmowałoby z perspektywy dłużnika obowiązek objęty roszczeniem.

- 47 Zasadniczy **interes wierzyciela** (o którym była mowa wyżej) należący do pierwszego szeregu sfery motywacyjnej, dotyczący świadczenia głównego, wynika wprost z treści zobowiązania.

Przykładowo w umowie sprzedaży po stronie kupującego jest to uzyskanie własności sprzedawanej rzeczy.

Nie uchyla to znaczenia motywów należących do kolejnych szeregów. Jeżeli zostaną one włączone do treści zobowiązania (co dotyczy przede wszystkim zobowiązań z umów wzajemnych), wówczas stają się w pewnych sytuacjach (np. art. 491 § 2 zdanie drugie, art. 493 § 2 *in fine*, art. 495 § 2 zdanie drugie k.c.) relewantne.

Jako przykład wskażmy nabycie cegieł w celu ich użycia do budowy domu. Interes wierzyciela jest zresztą bezpośrednio związany z omówionym niżej kryterium celu społeczno-gospodarczego zobowiązania.

- 48 Na **treść stosunku** obligacyjnego wpływają także te regulacje prawne zawarte w księdze trzeciej Kodeksu cywilnego, które nakazują uwzględnienie w toku wykonywania zobowiązania:

- 1) **celu społeczno-gospodarczego zobowiązania**, kształtującego na podstawie art. 354 k.c. obowiązki dłużnika, a także wierzyciela w tych sytuacjach, w których wykonanie zobowiązania wymaga jego współdziałania (np. przez odbiór świadczenia, udzielenie informacji, a w razie niewykonania zobowiązania przez dłużnika – także minimalizacji uszczerbków z tego wynikających z zastosowaniem rozsądnych i dostępnych środków). Cel ten ustalamy na gruncie danego zobowiązania czy raczej stosunków danego rodzaju (np. sprzedaży, pożyczki, darowizny). Nie chodzi zatem o cel zobowiązania w postaci najabstrakcyjniej ujętej, czyli uogólniony interes wszystkich wierzycieli, lecz interes zrelatywizowany co

najmniej do stosunków danego rodzaju. Nie chodzi także o zagadnienie przyczyny prawnej przysporzenia (*causa*) polegającego na wejściu do majątku wierzyciela roszczenia o wykonanie zobowiązania, ponieważ rodzaje tych przyczyn są na tyle generalnie ujmowane, że nie pozwalają na ustalenie konkretnego celu społeczno-gospodarczego danego zobowiązania. Omawiane tu kryterium pozwala na **konstruowanie kompleksów (związków) umów**, na które składają się formalnie niezależne od siebie umowy; upadek jednej z nich uzasadnia na ogół wniosek o upadku pozostałych. Cel zobowiązania jest również istotny przy określaniu granic swobody umów oraz określa właściwość zobowiązania, rzutującą z kolei na kwestie związane z jego wykonaniem (art. 454 i n. k.c.) czy przelewem (art. 509 k.c.);

- 2) **kryteriów staranności**, które w braku odmiennego uregulowania umownego przyjmują postać staranności ogólnie wymaganej w stosunkach danego rodzaju, czyli zobiektywizowanej, ale nie obiektywnej (czyli jednakowej dla wszystkich dłużników). Nie można zatem przyjąć, że dłużnik odpowiada za *culpa levis in abstracto* bądź *in concreto*. Ustawowy model staranności został umiejscowiony między tymi dwoma wariantami konstrukcyjnymi, bliżej pierwszego. Kryterium staranności ogólnie wymaganej w stosunkach danego rodzaju pozwala zarazem na odrzucenie odpowiedzialności za najlżejszą winę (*culpa levissima*), tak jak była ona ujmowana na gruncie *lex Aquilia*, choć w stosunkach profesjonalnych w praktyce zbliża się ona do tej granicy;
- 3) **obowiązków** wynikających na gruncie **poszczególnych rodzajów stosunków**;

Na podstawie art. 460 k.c. dłużnik zobowiązany do przedstawienia rachunku z zarządu ma przedłożyć wierzycielowi na piśmie zestawienie wpływów i wydatków wraz z potrzebnymi dowodami.

- 4) **ogólnego obowiązku lojalności**, wynikającego z zasad współżycia społecznego (por. art. 354 k.c.) i dotyczącego bez wątpienia co najmniej wszystkich powstałych już zobowiązań. Z tego względu regulację art. 760 k.c. należy uznać za *superfluum* niedające podstaw do wnioskowania *a contrario*, jakoby w innych stosunkach obligacyjnych – niż wynikające z umowy agencyjnej – obowiązek ten nie występował (przekonująco K. Gołębiowski, R. Strugała). W zakresie przedkontraktowym obowiązek ten stanowi przedmiot analiz części ogólnej prawa cywilnego.

§ 2. Dług i odpowiedzialność

Znane rozróżnienie między długiem i odpowiedzialnością, wywodzące się z prawa rzymskiego i odkryte przez Brinza, jest relewantne właśnie na obszarze prawa obligacyjnego. Aby właściwie je naświetlić, konieczne staje się odpowiednie zdefiniowanie

odpowiedzialności, która stanowi pojęcie wieloznaczne. Na ogół w piśmiennictwie podkreśla się moment sankcji w postaci ujemnych następstw jakiegoś zdarzenia.

W zakresie odpowiedzialności dłużnika oba te czynniki (sankcja i ujemność następstw) są zbyt wąskie, ponieważ wyłączają z zakresu analizowanego terminu dobrowolne spełnienie świadczenia przez dłużnika. Tymczasem nie sposób przyjąć zapatrywania, jakoby dłużnik, świadcząc (w wykonaniu zobowiązania zupełnego) bez przymusu, realizował tylko swój dług, ale już nie odpowiedzialność. Z tego punktu widzenia należy kłaść nacisk raczej na kompetencję wierzyciela do uruchomienia (nie zaś jego uruchomienie w konkretnej sytuacji) przymusu w przypadku, gdyby dłużnik nie realizował długu. Zdecydowanie bardziej poprawne jest zatem rozumienie pozbawione elementów o zabarwieniu etycznym, przywiązujące wagę do obiektywnego wyjaśnienia mechanizmu analizowanego rozróżnienia długu i odpowiedzialności.

Gdy chodzi o przymus, mamy na myśli egzekucję komorniczą dla zaspokojenia interesu wierzyciela. Tylko wyjątkowo wierzyciel jest uprawniony do zastosowania samopomocy (art. 432 § 1, art. 671 § 2 k.c.), względnie zaspokojenia swego interesu w drodze potrącenia (art. 498 i n. k.c.), ale te dwa przypadki nie są tu analizowane, podobnie jak szczególna sytuacja orzeczenia sądowego zastępującego oświadczenie woli dłużnika, które miało być jego świadczeniem w naruszonym przezeń zobowiązaniu (art. 64 k.c., art. 1047 k.p.c.).

50 Dług jest rodzajem powinności obciążającej dłużnika, natomiast odpowiedzialność stanowi o pokryciu tej powinności. Pokrycie to ma charakter majątkowy, współcześnie za długi odpowiada się bowiem majątkiem, a nie osobą; inaczej było w archaicznym prawie rzymskim, gdzie przyjmowała ona nawet postać *partes secanto*. W przypadku długów obejmujących świadczenia niepieniężne środkiem do ich wyegzekwowania jest grzywna stosowana w celu przymuszenia, o której już wspomniano, względnie zapłata sumy pieniężnej na rzecz wierzyciela (art. 1050¹, art. 1051¹ k.p.c.), w ostateczności zaś – areszt (art. 1053–1059 k.p.c.). Areszt ten nie jest jednak reliktem kary za długi, lecz także – jak grzywna – środkiem wymuszającym powinne zachowania dłużnika.

51 Ponieważ dług i odpowiedzialność są to dwie odrębne kategorie pojęciowe, chociaż obie charakterystyczne dla wyjaśnienia natury zobowiązania, należy wskazać sytuacje, w których ulegają one rozszczepieniu. Klasyczny przykład długu bez odpowiedzialności stanowią **zobowiązania niezupełne**. Mamy tu do czynienia z długiem, ale z uwagi na szczególne okoliczności kompetencja wierzyciela do domagania się uruchomienia aparatu przymusu ulega ograniczeniu lub wyłączeniu. Czy stosuje się do nich instytucje części ogólnej prawa zobowiązań, takie jak nowacja albo potrącenie, pozostaje dyskusyjne.

Wzorcowym przykładem są roszczenia z gry lub zakładu. Aktualna regulacja art. 413 k.c. uznaje za zobowiązania niezupełne roszczenia z gier lub zakładów, jeżeli nie są one zabronione albo nierzetelne